

**A nemzetállami hatalmi terek szerepe az integrálódó
Kelet-Közép-Európában**

Pete Márton

Témavezető:

dr. habil. Bottlik Zsolt, tszv. egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Nemes Nagy József DSc, egyetemi tanár

Földrajz-Meteorológia Program

Vezető: Szabó Mária Ottilia DSc, egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar

Földrajz- és Földtudományi Intézet

Budapest, 2017

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	3
II. Kutatási előzmények, diszciplináris keretek	7
2.1. A határ, mint kutatási probléma	7
2.2. A határok kutatásának nemzetközi diskurzusa	11
2.3. A határok kutatása a magyar nyelvű szakirodalomban	23
2.4. A kutatási előzmények tanulságai, „research gap”	28
III. Célkitűzés	30
IV. Elméleti keretek, kulcsfogalmak	34
4.1. Felsőterület, területi szuverenitás	34
4.2. Centrum-periféria relációk	39
4.3. Új kormányzati modellek, többszintű kormányzás, határon átnyúló intézményesülés	43
4.4. Az elméleti keretek összegzése	46
V. Módszertani keretek	48
VI. A határon átnyúló együttműködés nyugat-európai modellje.....	52
6.1. A határon átnyúló együttműködés és az európai integráció.....	53
6.2. Az intézményi keretrendszerének fejlődése.....	57
VII. A határon átnyúló együttműködés érvényesülése Kelet-Közép-Európában	66
7.1. A kelet-közép-európai térség politikai földrajzi fejlődési sajátosságai	66
7.2. A nemzetállami célok és az uniós szakpolitika összekapcsolódása.....	74
VIII. A határ menti térségek, mint a területi hatalom kontaktzónái	78
8.1. „Közel és mégis távol”	78
8.2. Jogi akadályok a földrajzi térben	78
IX. Változó helyzeti energiák vs. változatlan struktúrák: egy empirikus példa	87
9.1. A társadalmi attitűdök helyi szintű vizsgálatának fontossága.....	87
9.2. Az Ister-Granum régió, mint a határon átnyúló együttműködés mintatérsege.....	88
9.3. A féligstrukturált interjúsorozat bemutatása	91
9.4. A határon átnyúló kapcsolatok szféránkénti eltérései.....	95

9.5. Az intézményesülés megítélése a határon átnyúló kapcsolatokban	98
9.6. Az Ister-Granum EGTC elvárt és valós szerepe a térségi kapcsolatokban..	102
X. A kutatási eredmények összegzése.....	104
XI. Irodalomjegyzék	109
XII. Függelék	126
Összefoglaló	129
Summary.....	130

I. Bevezetés

Az önálló területtel rendelkező szuverén államok a földrajzi tér meghatározó társadalmi elemei. Mára már nem található egyetlen négyzetméternyi szárazföldi terület sem a Földön, amely ne tartozna valamely többé-kevésbé szuverén államalakulat fennhatósága, vagy legalábbis ellenőrzése alá. Mindemellett az emberiség által létrehozott szerveződési formák közül csak az államok rendelkeznek olyan széleskörű jogosultságokkal, társadalmi beágyazottsággal és az érdekérvényesítést lehetővé tevő erőforrásokkal, amelyek révén valamennyi térségi szinten (nemzeti, szubnacionális, szupranacionális) képesek formálni a társadalmi és gazdasági struktúrákat és folyamatokat.

Az állami hatalom alapját az államterület jelenti, melynek birtoklása és ellenőrzése az e területen található népesség és erőforrások feletti irányítást is lehetővé teszi. E szempontból a különböző hatalmi központok által irányított és felügyelt térrészek relációjában fontos a bennfoglalás és a kívülállás, a bent és a kint, a hazai és a külföldi, az ismert és az idegen közötti különbségtétel, melyet a térben egyértelműen az államhatárok jelölnek ki. Az emberi társadalmak számára e térbeli választóvonalakat alapvetően két tulajdonságuk tette fontossá az idők folyamán: a földrajzi térben való elhelyezkedésük és a szélesebb (fizikai, gazdasági, társadalmi, kulturális) értelemben vett átjárhatóságuk.

E szempontból az országhatárok az elmúlt mintegy száz év során mélyreható változások tanúi voltak szerte a világban. A korábban meglehetősen permeábilis határok az I., majd különösen a II. világháború után éles elválasztóvonalakká váltak, helyenként és időnként akár a hermetikus elzártság állapotát is létrehozva egyes országok, országcsoportok között. Mindezzel párhuzamosan a világ országainak száma, és így a határokszakaszok összesített hossza is ugrásszerűen megnövekedett. Amíg a 20. század első felében nagyjából 70 állam létezett Földünkön, addig ez a szám napjainkban 200 felett jár (a pontos szám a különböző definíciók szerint változhat), mely törvényszerűen a térképet keresztbe-kasul átszelő határok sűrűsödését hozta el.

A nemzetközi határok számának és hosszának e drámai növekedése a világ számos táján fizikailag is közelebb hozta az emberekhez a határmentiség, a határátlépés, illetve az elhatároltság élményét. A folyamat ráadásul az elmúlt évtizedekben nagyrészt egybeesett a nemzetközi mobilitás ugyancsak jelentős fokozódásával. A 20. század második felében a globalizáció, a nagytérségi gazdasági és politikai integrálódások,

valamint az autoriter rezsimok viaszszorulása nyomán a határok átjárhatóbbakká és nélkülözhetőbbé váltak, melyek alapján egyes társadalmi és politikai irányzatok már egy új, határok nélküli világot vizionáltak. Ehhez képest a különösen az 1990-es évektől felerősödő területi fragmentálódás, az új stratégiákon alapuló nagyhatalmi geopolitikák, valamint a gazdag és szegény országok közötti polarizálódás térbeli manifesztumai, a határkerítések és -falak a határok újratemelődésére mutattak rá. Mindezen ellentmondások pedig érthetően megnövelték a tudományos és társadalmi az érdeklődést a határok iránt (WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012a). Napjaink főirányú tudományos felfogása azt tükrözi, hogy a határok továbbra is a mindennapi élet és az emberi viselkedés fontos részét képezik, mint a társadalmi terek térbeli elhatárolódásának kifejeződési formái, amelyet igényel egyfelől a társadalom, a bizonyosság és a biztonság okán, és a politika, az adott terület feletti ellenőrzés, valamint a hatalom és a saját pozíció megtartása érdekében (v. HOUTUM, H. 2000). Szerepük, funkcióik és társadalmi percepciójuk azonban az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott, illetve ártértékelődött, melyre a tudományos vizsgálatoknak és a területi relevanciájú szakpolitikáknak is reagálniuk kell.

E kihívásokra érdemi válaszok megfogalmazása napjainkra leginkább az európai kontinensen vezetett programszerű megoldások kidolgozása irányába. Ennek gyökerei a II. világháború utáni évekre vezethetők vissza, amikor is éles eltérés alakult ki a Vasfüggönytől nyugatra, illetve keletre fekvő Európában a határok átjárhatóságának vonatkozásában. Míg nyugaton az 1950-es évektől meginduló integrálódási folyamat eredményeként az egyes államok között mind fizikai, mind adminisztratív szempontból egyre teljesebbé vált az átjárhatóság, addig keleten, a szocialista tömb országai között a határok hosszú évtizedekre éles választóvonalakká váltak. S amíg Nyugat-Európában az 1980-as évek végére az Európai Közösségen belül elérhető közelségbe került a fizikai határok lebontása, addig utóbbi országcsoportban 1989 után vált csak a széles körben elérhetővé a határátlépés kulcseszköze, az útlevel. Ugyanakkor Csehszlovákia, Jugoszlávia és a Szovjetunió felbomlása megsokszorozta a térséget átszelő törésvonalak sűrűségét.

Az egykori Vasfüggönytől keletre, a Szovjetuniótól nyugatra fekvő térség, Kelet-Közép-Európa országai, így Magyarország számára is a rendszerváltás időszaka jelenti a

programszerű válaszok kidolgozásának kezdeteit. A minél előbbi európai integrációt célzó térségi államok igen rövid idő alatt el akartak jutni a határok szinte teljes zártságának állapotából a minél teljesebb nyitottságéba, miközben kezelniük kellett a korábbi zártság negatív hatásait: a hátrányos helyzetbe került határ menti térségek elmaradottságát, a határon átnyúló összeköttetést megteremtő infrastruktúra évtizedes elhanyagoltságát és a szomszédos térségek lakói közötti kapcsolatok hiányát. Mindehhez jelentős támogatást nyújtottak a közösségi pénzügyi támogatások, illetve a csatlakozás előfeltételét jelentő jogszabályi harmonizáció, melyek együttesen javítottak a fizikai és adminisztratív átjárhatóságon. Mindemellett a Schengeni Egyezmény életbe lépése a Visegrádi Négyek (Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia), valamint Szlovénia esetében (2007) lehetővé tette ezen országok számára az egymás közötti és nyugat felé irányuló, fizikai akadályoktól mentes határátlépést.

A kelet-közép-európai térség európai integrációja jelentősen átformálta a határ menti területek helyzeti energiáit, s ezáltal fejlődési perspektíváit is. Számos jó példa található a nyitottabbá váló határok eredményeként megélénkülő határon átnyúló áramlásokra, interakciókra, valamint közös, határon átnyúló intézmények létrehozására, amelyek aktívan képesek voltak hozzájárulni az egymással szomszédos helyi, illetve regionális terület egységek összehangolt és dinamikus fejlődéséhez. E határon átnyúló térségi partnerségekhez az Európai Unió is jelentős mértékben hozzájárult, mind pénzügyi támogatások, mind pedig az együttműködés jogi hátterének a közösségi jog keretein belül történő rendezése, új intézményi modellek kidolgozása révén.

Mindezek ellenére azonban a határok továbbra is jelentős szereppel bírnak az európai közösségen belül is, s e szempontból hazánk térsége sem jelent kivételt. Sőt, a határon átnyúló helyi és regionális kezdeményezések által folytatott, a határ két oldalának összekapcsolását célzó tevékenységek továbbra is igen gyakran ütköznek akadályokba mindennapi munkájuk során, melyek hátráltatják, esetenként pedig akár el is lehetetlenítik a határoldalak jobb összekapcsolását célzó projektek megvalósítását. Az akadályok jellege igen sokrétű, s sok közülük igen banális, hétköznapi okokra vezethető vissza (szereplők érdektelensége, szakértelem hiánya, anyagi korlátok, stb.). Jól láthatóan azonban az akadályok egy része még a megfelelő erőforrások rendelkezésre állása esetén is fennáll, s sokkal mélyebb, strukturális okokra vezethető vissza, melyek alapvetően

következnek a határok mentén elhelyezkedő hatalmi terek, az államok létéből. E struktúrák továbbélése, hagyományos szerepeik, így a politikai közösségek szervezése és a csoportérdekek védelme még a látszólag határok nélküli Európai Unióban is újra központi szerepet tulajdonít a határnak (SCOTT, J. W. 2012).

Jelen értekezés e jelenséget célozza mélységében felfejteni. Szerzője hosszú évek szakmai tapasztalatát, melyet a határon átnyúló stratégia területi tervezés szférájában szerzett, kívánja beépíteni a dolgozat keretei közé, alátámasztva mindezeket a politikai földrajz kurrens eredményeire épített elméleti alapokkal és a területi kutatások módszertani eszköztárával. Mindezek alapján a mű számos ponton szolgál új ismeretekkel, illetve kínál új nézőpontokat a hazai földrajztudomány számára.

A kutatás középpontjában a szubnacionális (helyi és regionális) térségi szintek egységei közötti határon átívelő partnerségek állnak, melyeket a dolgozatban összefoglalóan *határon átnyúló térségi együttműködés* néven aposztrofálok. A szervezett keretek között zajló, rendszeres kapcsolatokat az *intézményesült* jelző emeli ki. Az önálló területen működő szuverén államszervezeteket *területi állam*, illetve *nemzetállam* néven, egymás szinonimáiként használok, a nemzetközi szakirodalom által használt értelemben, a nemzet definícióját övező bizonytalanságokon túllépve, nemzetállamnak tekintve minden önálló területtel rendelkező szuverén államalakulatot. Európai integráció alatt a továbbiakban azon folyamatok összességét értem, melyek a II. világháború után az európai kontinens országai közötti béke és együttműködés feltételeinek javítását célozták; ennek része, ám nem egésze az Európai Unió létrejötte.

II. Kutatási előzmények, diszciplináris keretek

Kutatásom központi fogalma tehát egy térelem, a határ, pontosabban annak egy specifikus típusa, az országhatár. A következőkben röviden bemutatom, milyen szerepet töltött be az az országhatár a földrajzi tér strukturálásában az emberiség történelme során, és hogyan vált a társadalomföldrajz, illetve más, térbeli relevanciával bíró társadalomtudományok számára releváns kutatási problémává. Ezt követően áttekintem a határok földrajzi szempontú kutatásának legfontosabb szakirodalmi vonatkozásait, ezek tematikai és megközelítésbeli súlypontjait, külön alfejezetben szemlélve a magyar nyelvű szakirodalmi bázist.

2.1. A határ, mint kutatási probléma

A határok, mint arra már a bevezetésben utaltam, a földrajzi tér meghatározó társadalmi elemei, a társadalom ezek mentén tömörül egymástól elkülönülő, a határokon belül pedig egymással szorosabb kapcsolatban álló közösségekre. A társadalom szempontjából a legnagyobb jelentőséggel az országhatárok bírnak, amelyek térben egyértelműen kijelölik az egyes államszervezetek működési területét, fennhatóságuk térbeli kereteit, s az adott államhoz kötődő népesség életterét.

A politikai határok, azon túl, hogy felosztják a földrajzi teret, hozzájárulnak annak átalakulásához is. A történeti földrajz neves brit alakja, Norman Pounds arra hívja fel a figyelmet, hogy *„bizonyos politikai határok mentén gyakran találkozunk majd a természeti környezet által egyáltalán nem indokolt hirtelen változásokkal. Ennek magyarázata szükségképpen a határvonal két oldalán folytatott gazdaság- és társadalompolitika különbözőségében rejlik.”* (POUNDS, N. 1997: 4.) Az országonként eltérő gazdasági szabályozók, adópolitikák, szociális ellátórendszerek vagy akár a kereskedelemben forgalmazott áruk így olyan térbeli társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket hoznak létre, mely az emberiség által meghúzott határok nélkül értelmezhetetlen volna. S bár az országhatárok számos esetben igazodnak természeti elemekhez, valójában ebben az esetben is társadalmi termékekről van szó, hiszen az emberi közösségek alakítják ki őket: *„a hegyek akkor váltak határrá, ha az adott kontextusban kommunikált narratíva a hegyek túloldalán élők esetében „Másokról”, míg a hegyek ezen oldalán élők esetében „Rólunk” beszélt”* (EDER, K. 2006: 266.).

Az emberi társadalmak életében a határok egyszerre ősi és modern képződmények. Már az ősközösségi csoportok is megjelölték vadászterületeik határait más törzsekkel szemben, a határookra utaló első írásos emlékek felbukkanása pedig megegyezik az írásbeliség kezdeteivel, beszámolva az első ismert határvitáról, mely az i. e. 25. században zajlott le két sumér városállam, Umma és Lagas között (DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012). Az ókorban a későbbiekben is csak a fallal körülvett városállamok rendelkeztek stabilnak számító határokkal, a velük egy időben fennálló birodalmak és nomád államalakulatok inkább határövezetekkel, mintsem vonalszerű határokkal rendelkeztek. Egyes magasabb fejlettségi szintet elérő ókori birodalmak (Római Birodalom, Kína) hagytak ugyan maguk után éles lehatárolást sugalló építészeti emlékeket (Hadrianus fala, kínai Nagy Fal, stb.), ám ezek sokkal inkább stabilizációs kísérletek, mint a tényleges határ kijelölői voltak, s már a maguk korában sem bizonyultak tartósak, az eredetileg nekik szánt szerepet csak rövid ideig töltötték be.

A mai fogalmak szerinti államhatárok, a politikai határok viszonylag új jelenségnek számítanak, kialakulásukat általában a Harmincéves háborút lezáró Vesztfáliai egyezményhez (1648) kötik, amely megalapozta a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkező szuverén államokon alapuló, lényegében ma is fennálló nemzetközi politikai rendszert. A folyamat természetesen nem ennyire pontszerűen, a fenti dátum szerint zajlott le, az összefüggő területen megvalósuló, szuverén területi államalakulatok kialakulásának kezdeteit a kutatók jóval korábbra, a 11-12. század idejére teszik (AGNEW, J. 1994; TAYLOR, P. J. 1994). Ekkoriban a politikai hatalom még nem területi, hanem elsősorban a személyek közötti hűbéri kötöttségi alapon szerveződött, és csak másodsorban, a földtulajdonon keresztül kötődött területhez: az állami hatalom egységét az uralkodó, a területi fennhatóságát pedig a vele hűbéri viszonyban álló vazallusok által birtokolt területek összessége testesítette meg. Ilyen körülmények között az egyes államalakulatok csak többé-kevésbé alkottak területileg összefüggő egységeket, a vazallusokat pedig nem ritkán több hűbéri eskü is kötötte, ami az uralkodói hatalom területi átfedéseire vezetett. Igen szemléletes e szempontból a Burgundi hercegek példája, akik a középkor egyes időszakaiban egyszerre voltak alattvalói a francia királynak, a német-római császárnak és a római pápának (bővebben lásd DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012).

A fordulópont az investitúraharcok idejéhez (11-12. század) köthető, amikor is a német-római császár és a római pápa közötti elhúzódó konfliktus mindkét oldalt meggyengítette, s ennek eredményeként egyfajta hatalmi vákuum alakult ki a római katolikus egyház alá tartozó európai területeken, amely a császártól, illetve a pápától függő uralkodók számára megteremtette a feltételeket saját hatalmuk megszilárdítását, illetve megerősítését. Ehhez szorosan kapcsolódóan az egyes szűkebb térségek uralkodóinak harc és öröklés révén folytatott területszerzése lehetővé tette, hogy a területileg egységes, központosított állam fokozatosan felváltotta a feudalizmus decentralizált hatalomszervezési logikáján alapuló elődjét. E folyamat klasszikus formájában eredetileg francia területen volt megfigyelhető (lásd ELIAS, N. 1987), s a francia uralkodók központosított hatalma vált később mértékadó mintává – természetesen a helyi sajátosságok beépülésével – Európa-szerte. Teljes lejátszódásához azonban általában több száz évnél kellett elteltie: a modern Nagy-Britannia például a kezdetben csak igen korlátozott regionális bázisra támaszkodó angol uralkodók mintegy 600 éven át tartó harca és dinasztikus öröklődése eredményeként jött létre mai kiterjedésében (AGNEW, J. 1994).

A kora újkorra a központosított területi államok váltak a nemzetközi politikai-hatalmi tér normatív szervezeti kategóriájává, s ezt legitimálta a Vesztfáliai béke (1648) is. A szerződéses úton kialakult viszonyok három olyan sarokponton jelöltek ki, amelyek alapjaiban meghatározták a ma is fennálló nemzetközi politikai rendszert. Egyfelől a nemzetközi diplomáciában az államok számítanak egyedül legitim szereplőknek, másfelől ezek az államok a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkeznek, harmadrészt pedig éppen e kizárólagos hatalom gyakorlása érdekében egyértelműen definiálni kell, mi számít saját területnek. Ennek az adekvát módszere pedig a térben pontosan kijelölt, átfedésektől mentes hatalmi területeket kialakító határok megvonása volt. Az általa legitimált koncepció révén a Vesztfáliai béke jelenti a legutóbbi évtizedekben gyorsan felfutó határkutatások számára a modern államhatárok kialakulásának kezdőpontját, s ugyancsak innen eredeztethető, hogy a politikai földrajzban használt határ-fogalom lényegében a vonalszerű térelemekre szűkült le, a határzóna-jellegű átmenetek típusát (*frontier*, magyarul gyeplő) szinte teljesen kiszorítva.

A vonalszerű határok kijelöléséhez természetesen nélkülözhetetlen volt a tudomány és technológia megfelelő fejlettsége, amelyet a kortárs René Descartes analitikus geometriája, valamint a térképészet eszköztárának az új földrajzi felfedezésekhez kapcsolódó igen gyors bővülése és fejlődése szolgáltatott. Az egyes országterületek térképezése és ellenőrzés alá vonása nagyrészt e technikák függvényében alakult, amelyek kiemelt szerepet játszottak a távoli, ismeretlen, illetve lakatlan vidékek felosztásakor (ELDEN, S. 2010). Ezek tették például lehetővé a még be nem járt tengerentúli területek felosztását is a gyarmatosító hatalmak között, melynek révén az alapvetően európai produktumnak számító vonalszerű határok a 19. század végére az egész világon meghatározóvá váltak.

A vesztfáliai rendszer értelmében tehát a határ hatalmi szempontból nélkülözhetetlen térelemmé, a határok megvonása pedig a térfelosztás alapeszközzé vált. Alapul véve, hogy hétköznapi értelemben a határ jelentése valamilyen tartalomhoz kapcsolódik, mint elválasztó vonal, végpont, valaminek a széle (NEMES-NAGY J. 2009), akkor az államhatárok esetében e tartalom mindenekelőtt a területi szuverenitást jelenti, mely a határok által vált nyilvánvalóvá a földrajzi térben. RUMLEY, D. és MINGHI, J. V. (1991) szavaival *„a nemzetközi politikai határok a földrajz és a politika közötti kapcsolat legnyilvánvalóbb manifesztálódását nyújtják, mivel ezek a politikai ellenőrzés tapintható térbeli megnyilvánulásai, melyek valamilyen módon a tájban, és természetesen a térképen is kifejeződésre jutnak”* (p. 2.). E tapintható térbeli megnyilvánulások azonban nem elsősorban a valós térben megtalálható fizikai objektumokat jelentenek – bár napjaink világszinten sokasodó határárai, határt lezáró kerítései és falai kétségtelenül ezt erősítik (ROSIÈRE, S. – JONES, R. 2012) –, hanem olyan, Pounds szavaihoz kötődően is említett területi különbségekben, melyet a természeti környezet nem indokol (pl. jövedelmi, szociális, életminőségbeli egyenlőtlenségek, stb.).

E különbségek hátterében alapvetően a területi szuverenitáshoz, azaz egy adott lehatárolt földrajzi térrész és a hozzá tartozó erőforrások, úgymint az itt található népesség és természeti kincsek feletti uralom és rendelkezés jogának, a hatalmi kompetenciák gyakorlásának eltérései állnak. Az egyes állami központokból irányított eltérő önálló hatalmi politikák pedig ki-, illetve újra termelik azokat a földrajzi különbségeket, melyek a leginkább a határok mentén érzékelhetők. A határ tehát így egy

olyan társadalmi konstrukcióként jelenik meg, amely „távolságot visz a közelségbe” (ARBARET-SCHULZ, C. 1999), a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben bizonyos, kisebb vagy nagyobb mértékű eltávolodottsággal társul. Alapvetően e jelenség emeli a határt a tudományos érdeklődés homlokterébe.

Időről időre azonban más, egyéb aktuális szempontok is szerepet játszottak a határoknak szánt kiemelt tudományos figyelem felkeltődésében. A következőkben e különböző szempontok, úgy is, mint mindenkor releváns tudományos kérdések fényében kívánom áttekinteni a határok földrajzi szempontú vizsgálatának kutatási előzményeit, különös tekintettel a határon átnyúló térségi interakciók vizsgálati eredményeire. A szakirodalmi háttér e feltárása teszi lehetővé annak bemutatását, mely tematikák képezték a nemzetközi és a magyar nyelvű szakirodalom legfontosabb súlypontjait a határok térbeli relevanciájú vizsgálatához kapcsolódóan, hogyan változtak ezek időről időre, illetve egymáshoz képest, valamint mely területeken jelentkezik kutatási hiátus a hazai tanulmányokban.

2.2. A határok kutatásának nemzetközi diskurzusa

A határok területi szempontú tudományos vizsgálatának első időszaka, akárcsak a földrajz, mint akadémiai diszciplína, és különösen a politikai földrajz, mint aldiszciplína intézményesülése, nagyjából a 19. század végére tehető, s jelentős mértékben köthető a német és az angol nyelvű tudományhoz. Friedrich RATZEL (1882, 1897) művei az elsők között voltak, amelyek a politikai földrajz oldaláról foglalkozott a határok szerepével és jelentőségével, az angolszász tudományos életben pedig brit (George Curzon, Thomas Holdich) és amerikai szerzők (Ellen Churchill Semple, Isaiah Bowman, Richard Hartshorne, stb.) tollából egyaránt napvilágot láttak a határok helyzetét is napirendre emelő politikai földrajzi művek, mielőtt más, főként európai országok földrajzi iskolái szerzői is bekapcsolódtak a diskurzusbba (a témáról részletesebben lásd NEWMAN, D. – PAASI, A. 1998).

E századfordulós időszak politikai földrajza igen nagy mértékben evolúciós biológiai alapokon nyugodott, mely az államokat élő szervezetként képzelte el, a közöttük zajló harcokat pedig a fajok fennmaradásért vívott küzdelméhez hasonlították, mely feltételezte a területi gyarapodást, így a határok kitolásának igényét is (ld. PEET, R. 1989). Az

európai kontinensen például mindez a németek esetében a szükséges (ekkor még ratzel-i és nem hitler-i értelemben vett) élettér (*Lebensraum*) megszerzésének, míg francia szempontból a természeti határok – elsősorban a Rajna vonala - stabilizálásának tudományos alátámasztását jelentette a geográfusok részéről, akik igyekeztek minél hasznosabban szolgálni saját államuk javát annak aktuális geopolitikai céljainak legitimálása által (MAMADOUH, V. D. 2004). Így a határok vizsgálata az I. világháborút közvetlenül megelőző időszakban igen aktív területté vált, ám azt követően sem veszített jelentőségéből, sőt.

Az I. világháborút lezáró békeszerződések újabb lendületet adtak a határokról szóló tudományos diskurzusnak. Valamennyi, a békekonferencián részt vevő politikai szereplő földrajzi érvekkel próbálta alátámasztani az államhatárok számára megfelelő átrajzolását, illetve megtartását. Ennek megfelelően a korszak legjelentősebb földrajztudósai (a fent említett Bowman mellett például Albert Demangeon, Emmanuel de Martonne, Teleki Pál, Jovan Cvijić, stb.) mind igyekeztek hozzászólni a vitákhoz, s ez nemcsak a békekonferencia idejére, hanem az elkövetkező évekre, évtizedekre vonatkozóan is nagy részben tematizálta a politika földrajzot.

A határokról szóló tudományos diskurzus tehát a két világháború közötti időszakban egyfajta fénykorát élte, mely azonban a II. világháború után igen gyorsan lehanyatlott. Ebben szerepet játszott a felismerés, hogy a határokkal immár teljesen felosztott világban a meglévő határvonalak bármilyen megváltoztatása szükségszerűen véres konfliktusokkal és új változtatási igényekkel jár együtt (DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012), így a határvonalak elhelyezésének kérdése lekerült a napirendről, ezzel együtt pedig a határok tudományos vizsgálata is háttérbe szorult. Mindez nemcsak a Vasfüggönytől keletre található Európában vált jellemzővé, ahol a határok a szocializmus évtizedei alatt meglehetősen éles választóvonalat képeztek még a „baráti” országok között is, hanem ugyanígy a nyugati tudományos diskurzusban is, melyhez NEWMAN, D. (2006) szerint az is hozzájárult, hogy a határokat immár *„politikai döntési folyamatok fizikai és statikus eredményeiként értelmezték, amelyek inkább leírás, mint elemzés tárgyait kell képezzék”* (p. 145.). A határkutatásokban e nagyrészt leíró és osztályozó jelleg azután évtizedekre meghatározóvá vált (RUMLEY, D. – MINGHI, J. V. 1991). Így, noha a második világháború utáni évtizedekben is számos mű látott napvilágot a határok vonatkozásában,

NEWMAN szerint az 1980-as évek hoztak olyan nemzetközi szintű geopolitikai változásokat, amelyek ismét legitimálták a politikai földrajz létjogosultságát, ráirányítva a figyelmet a határokra, s ezzel indult meg egy jelentős módszertani és konceptuális átalakulás, illetve szélesedés a határkutatás területén is.

Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy bár NEWMAN idézett cikke részletekbe menően elemzi több évtized főbb tendenciáit és meghatározói irányzatait a határok kutatását illetően, listázva mindeközben számos releváns cikket (az irodalomjegyzéke 158 tételt tartalmaz), egy bizonyos szempontból meglehetősen egyoldalúnak tekinthető: egy kivétellel (FOUCHER, M. 1991) kizárólag angol nyelvű tételeket tartalmaz. Itt tehát azzal a napjaink tudományos életében igen gyakran felvetett problémával szembesülhetünk (lásd pl. TIMÁR J. 2004; PAASI, A. 2005), hogy az adott tudományterület, ez esetben a határok kutatása nemzetközi agendáját tulajdonképpen az angol nyelvű szakirodalommal azonosítják. Ez a probléma több szerzőnél is felbukkan, akik az elmúlt évtizedek tudománytörténetét nagyrészt (KOLOSSOV, V. 2005), vagy szinte kizárólag az angolszász vonalon követik vissza (BRUNET-JAILLY, E. 2010; DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012; JONES, R. 2009; stb.). Természetesen ennek ellenkezőjére is találunk példát. Newman és Paasi fentiekben már idézett cikke (NEWMAN, D. – PAASI, A. 1998) megemlíti Ratzel mellett például a német HAUSHOFER, K. (1927) és a francia ANCEL, J. (1938) munkáit. Még korábbra visszaterve az időben olyan amerikai szerzők, KRISTOF, L. K. D. (1959) és MINGHI, J. V. (1963) tanulmányai még igen nagy hangsúlyt fektettek a kontinentális szerzők, így a már említett Haushofer mellett a szintén német MAULL, O. (1928), illetve a francia LAPRADELLE, P. (1928) műveire. Ez alátámasztja PAASI azon, a társadalomföldrajz vonatkozásában tett kijelentését, mely szerint *e tudomány "sokkal inkább nemzetközi volt az 1960-as évek előtt, tekintve, hogy a kutatók láthatóan több idegen nyelvet ismertek, de legalábbis törekedtek az idegen nyelvek használatára kutatásaikban annak érdekében, hogy közelről vizsgálják, mi történik az akadémiai földrajzban más nyelvi kontextusokban"* (PAASI, A. 2015: 253.).

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy bár a határok kérdésének vizsgálata – a politikai földrajz egészével egyetemben – a háború utáni Nyugat-Európában és Észak-Amerikában jórészt valóban háttérbe szorult, a világ más térségeiben, így a katonai rezsimek uralta, történelmi határkonfliktusoktól sújtott Dél-Amerikában továbbra is jelentős tudományos

érdeklődési terület maradt (DODDS, K. 2014). Európában ezen időszakban francia nyelvterületen maradt meg leginkább az érdeklődés a határok iránt, melyet elsősorban Jean GOTTMANN (1952), illetve a későbbiekben Paul GUICHONNET és Claude RAFFESTIN (1974) művei fémjeleznek, angolszász területen pedig – a fent említett KRISTOF és MINGHI mellett – mindenképpen kiemelendő ebből az időszakból PRESCOTT, J.R.V. (1965) munkássága.

Ahogy korábban már bemutattam, a határok az 1980-as évekre kerültek ismét a tudományos érdeklődés középpontjába. Ebben több tényező is jelentős szerepet játszott. Egyfelől, mint azt a bevezetésben említettem, a független államok száma a 20. század második felében ugrásszerűen megnőtt: míg 1945-ben 70, az 1980-as években már 170 független államot számlált a Föld, amely szükségszerűen az államhatárok hosszának, illetve a határszakaszok számának növekedését is jelentette. Ez a világ számos térségében a korábbi gazdasági szálak szétvágódását és új politikai-hatalmi ellentétek felszínre törését jelentette, amelyeket a tudományos vizsgálatok nem hagyhattak figyelmen kívül.

Másfelől, részben ezzel ellentétesen ugyancsak lényeges, hogy bár a 20. század nagy részében a világot nemzeti rendszerek (nemzetállamok, nemzetgazdaságok, nemzeti társadalmak) határozták meg, az 1980-as, 1990-es évekre ez jelentősen átalakult (ANDERSON, J. ET AL. 2002). A gyors technológiai fejlődés eredményeként a világ kisebbé vált, a tér és az idő összesűrűsödött, a gazdasági és társadalmi folyamatok felgyorsultak, és a modernitás meghatározó intézményei, elsősorban az államok, már nem voltak olyan erőteljesek és megingathatatlanok, mint korábban (WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012b), mivel mind a gazdasági, mind a politikai hatalom terén erős konkurenciát kaptak a multinacionális nagyvállalatok és a nemzetközi szervezetek, államok feletti integrációk formájában. A nagyvállalatok révén a tőke, a javak és a szolgáltatások nemzetközi áramlásának volumene a 20. század utolsó évtizedeiben megsokszorozódott, mely által a határok átlépése is minden korábbinál gyakoribbá és lényegesebbé vált. A térbeli folyamatok vizsgálatában CASTELLS, M. (1989) nyomán a helyek mellett egyre fontosabb szerepet kaptak az áramlások, melyek megértése a gazdasági és a politikai élet számára egyaránt meghatározó jelentőségűvé vált.

Az államok feletti szinten zajló csoportosulások terén a hagyományos módon szerveződő, ám a korábbiaknál jóval erőteljesebb érdekérvényesítő képességgel

rendelkező politikai (ENSZ), katonai (NATO) és gazdasági (WTO, OPEC, stb.) szövetségek mellett Európában további jelentőséggel bírt az az 1950-es évek Nyugat-Európájából kiinduló, és a következő évtizedek alatt fokozatosan kiterjedő és elmélyülő gazdasági és politikai integrálódási folyamat, amely végül 1993-ban az Európai Unió megalakulásához vezetett. Az integrálódási folyamat két, az országhatárok szempontjából lényeges eleme az állami szabályozórendszerek különbségeinek mérséklése, s így a nemzetiállami rendszerek közötti jobb átjárhatóság megteremtése, valamint a határellenőrzés, mint az áramlásokat a térben korlátozó fizikai akadály megszüntetése voltak. E beavatkozások jelentős mértékben átformálták az integrációban részt vevő országok társadalmi-gazdasági térszerkezetét, kiemelten érintve a határ menti térségeket.

Észak-Amerikában az Egyesült Államok és két szárazföldi szomszédja, Kanada és Mexikó között növekedtek meg dinamikus a gazdasági kapcsolatok, mely a határokon átnyúló áramlások intenzív növekedéséhez, és új térbeli gazdaságszervezési mintázatok kialakulásához vezetett (pl. maquiladora üzemek az USA-Mexikó határ mentén). Mind Nyugat-Európa, mind Észak-Amerika esetében elmondható ugyanakkor, hogy az áramlások volumenének megnövekedése és a térbeli struktúrák átalakulása új egyenlőtlenségeket is kialakított, s a határokat magukat is változékony permeabilitás jellemzi, amely példának okáért abban testesül meg, hogy a tőke és a javak sokkal szabadabban léphetik át a határokat, mint a munkaerő, melynek mobilitását számos korlátozás érinti (ANDERSON, J. ET AL. 2002).

Mindezen átalakulások tehát összességében jelentősen átalakították a határoknak a gazdasági és a társadalmi életben játszott szerepét, s így a határokról szóló tudományos diskurzust is. Az angolszász tudományos élet oldaláról mindezt megalapozta a határok kutatása szempontjából mindmáig leginkább meghatározó szervezet, az *Association for Borderlands Studies* (ABS) 1976-ban történt megalakulása. E szervezet alapvetően az egyesült államokbeli *Western Social Science Association* társadalomtudományi szerveződésből fejlődött ki, s kezdetben, noha a kezdeményezők globális perspektívában gondolkodtak, a résztvevő kutatók elsősorban az Egyesült Államok-Mexikó határvonal kutatására fókuszáltak, s intézményi bekötöttségük révén maguk is e határtérségben tevékenykedtek (STODDARD, E. R. 1992; PISANI, M. J. ET AL. 2009). A későbbiekben viszont már a világ számos pontjáról sikerült bevonni szakértő kutatókat különböző

egyéb kutatási területekről is az ABS tevékenységeibe, akik „*saját teljesítményükön keresztül hozzáadtak szakmai szervezetük legitimációjához*” (STODDARD, E. R. 1992: 93.), illetve hozzájárultak a szervezet világszinten ismertté válásához.

Ahogy a határok kutatásában az ABS az elmúlt évtizedek során meghatározó szerepet játszott a nemzetközi tudományos közösség összegyűjtésében, úgy az legjelentősebb publikációs platformmá is e téren a szervezet által 1986-ban alapított *Journal of Borderland Studies* (JBS) folyóirat vált. A lapot 2011 óta az egyesült királyságbeli Taylor & Francis Group adja ki, s az EBSCO teszi elérhetővé világszerte. E professzionális alapokra helyeződés elviekben megnyitotta a lehetőséget afelé, hogy a folyóirat immáron technikai akadályoktól mentesen eljuthasson valamennyi földrész kutatóihoz, valamint ugyanígy egyenlő esélyekkel fogadhasson is kéziratokat a világ legtávolabbi részeiről, s ezáltal globális szinten aktív formálója legyen a határtani diskurzusnak.

A JBS-en kívül természetesen számos más publikációs fórum is kínálkozott, illetve kínálkozik ma is világszerte a határhoz kapcsolódó tudományos eredmények publikálására a társadalomföldrajz folyóirataitól kezdve a regionális tudományon, a szociológián, a történettudományon, a politológián át egészen a jogtudományokig. Mindemellett az elmúlt néhány évben több mértékadó tanulmánykötet is napvilágot látott, a határok kutatásának tematikai sokszínűségét bemutató (WASTL-WALTER, D. 2011; WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012a). Mint ez az előbbiekből is látszik, a határok kutatása igen erőteljesen az interdiszciplinaritás irányába mozdult el. A társadalomföldrajzi háttérű kutatók igen nagymértékben támaszkodnak más diszciplínák tudásbázisára, s eredményeik ugyancsak alapul szolgálnak a többi szakterület, így jelen esetben a földrajztudomány számára is.

Az elmúlt évtizedekben a határoknak a földrajzi térre és a társadalomra gyakorolt hatásait újabb és újabb oldalról vizsgálta, illetve vizsgálják a határkutatások. E vizsgálatok rendkívül sokrétűek és sokfelé mutatnak, így nehéz őket egyértelműen csoportosítani. Az egyre szélesedő terület áttekinthetőségének megteremtése érdekében azonban több szerző is próbálkozott valamilyen szempontból besorolni a tudományos termést, legalább néhány lazább kapcsolódási pont mentén. E csoportosítások közül a v. HOUTUM, H. (2000) által felvázolt rendszerezést használok fel, illetve mutatom be röviden a következőkben annak érdekében, hogy összevetési alapot teremthessek a

nemzetközi és a magyar szakirodalom párhuzamba állításához. VAN HOUTUM alapvetően három fő megközelítést jelölt ki, melyek legalább egyikébe az ezredforduló előtti évtizedek művei jól beleilleszthetők. A következőkben csak az egyes megközelítéseknek a történeti áttekintés szempontjából leginkább releváns vonásait emelem ki, a megközelítésekről ugyanakkor ennél részletesebb, jól áttekinthető képet ad az eredeti tanulmányban is megtalálható összehasonlító táblázat (1. Táblázat).

	Áramlási megközelítés	Határon átnyúló együttműködési megközelítés	Társadalmi megközelítés
Problémaorientáltság	A határon átnyúló (fizikai) interakciók diszkontinuitásának elemzése	A határok leküzdésére és a határon átnyúló együttműködésre és Euregionalizációra irányuló hatékony stratégiák elemzése	A társadalmi gyakorlatok, térségi identitások és térérzékelések területileg különböző konstrukcióinak vizsgálata
Központi kérdés	Számítanak a határok?	A határok számítanak! Hogyan lehet leküzdeni őket?	Hogyan alakulnak ki a határkonstrukciók?
Elméleti keretek	- centrum-periféria modellek - telephelyelméletek - központi helyek - gravitációs modellek - gazdasági potenciálmodellek	- hálózati megközelítések - tranzakciós költség megközelítések	- társadalmi konstruktivizmus - területi identitásmegközelítések - behaviorista megközelítések - cselekvési megközelítések
Hipotetikus emberi viselkedés	<i>Homo economicus:</i> Költség(távolság) minimalizálása	<i>Homo cont(r)actis:</i> Kapcsolatok és megállapodások maximalizálása	<i>Homo socialis:</i> Az emberi viselkedések és kötődések társadalmilag és térben konstruáltak

	Áramlási megközelítés	Határon átnyúló együttműködési megközelítés	Társadalmi megközelítés
Hipotetikus tér	A tér homogén	A határon átnyúló térbeli hálózatokban hiányoznak láncszemek	A tér affektív és kognitív módon megosztott
Kulcsfogalmak	- Fizikai távolság - Diszkontinuitás - Szállítási költségek - Gazdasági potenciál - Elérhetőség	- Hatékonyság, siker - Eszközök - Összekötöttség, nyitottság - Disszimilitások, differenciák, szinergiák - Hálózatok, együttműködés, szövetségek	- Térérzékelés - Térfelfogás - Térbeli kötődés - Térbeli identitás - Térkonstrukció - Térhasználati gyakorlatok
Választott módszer	Számítógépes elemzés	Leíró/előíró elemzés	Mentális/társadalmi diszkurzióelemzés
Módszertani sajátosságok	- Materialista - Objektív - Szemmel látható - Statikus	- Materialista/Immaterialista - Objektív/Szubjektív - Szemmel látható/ Látens - Statikus/Dinamikus	- Immaterialista - Interszubjektív/Szubjektív - Látens - Dinamikus/Fejlődő

	Áramlási megközelítés	Határon átnyúló együttműködési megközelítés	Társadalmi megközelítés
Határok mellékjelentése	- Fizikai akadályok - Egyensúlyi helyzet mesterséges torzulásai - A határok veszteséget okozó akadályozó szerepe mérhető	- Integráció mesterséges akadályai - Kihívás és lehetőség a kapcsolatok és integráció számára	- Határok társadalmi konstrukciók - Határok az identitás releváns jelzői - Határok a bizonyosság kijelölései
Határrégiók mellékjelentése	- Periférikus - Társadalmilag és gazdaságilag marginális területek - „Passzív” terek	- Periférikus - A cél, hogy központi legyen - Helyi szintű laboratóriumok - „Aktív” terek	- A határrégiók politikai és társadalmi konstrukciók - Nemzeti és regionális identitásokkal szembenálló, átfedésben lévő zónák
Távolságtípusok	- Utazási/szállítási távolság - Euklideszi távolság	- Gazdasági távolság - Adminisztratív távolság - Társadalmi távolság - Kulturális távolság	- Affektív távolság - Kognitív távolság - Mentális távolság

1. Táblázat A határkutatások három fő iránya az elmúlt évtizedekben

Forrás: v. HOUTUM, H. 2000

1. A szerző által elsőként bemutatott, időben is legkorábban felfutó ág az ún. *áramlási megközelítés*, amely elsősorban a határok gazdasági szerepére fókuszál. Ennek a megközelítésnek az alapjait August LÖSCH (1940) és Herbert GIERSCHE (1949) fektették le a 20. század első felében, újbóli jelentőséget pedig a globalizáció határok felett átívelő gazdasági áramlásainak apropóján kapott. E fellendüléshez nem kis mértékben hozzájárult, hogy a tér szerepének vizsgálata az 1980-as évek végére ismét a főáramú közgazdaságtani érdeklődés középpontjába került, amelyet a tudományos közvélekedés jelentős részben Paul KRUGMAN 1991-ben megjelent *Geography and Trade* (magyarul: Földrajz és kereskedelem; KRUGMAN, P. 2003) című művének megjelenéséhez köt, maga a folyamat azonban ennél jóval korábban kezdődött. Az ezen irányzathoz sorolt művek a határt jellemzően akadállynak tekintik a gazdaság térbeli áramlatai számára; leginkább egyfajta pluszköltséggént, amely rontja a költséghatékonyságot. Ezzel szemben a határok oldódását a 20. század második felében úgy tekintik, mint amely mérhető módon hozzájárult az egyes országok, s különösen azok határ menti térségeinek gazdasági fellendüléséhez. Ennek megfelelően e megközelítés igen nagy hangsúlyt helyez a kvantitatív vizsgálatokra, a mérhető javulásra.

2. A *határon átnyúló együttműködési megközelítés* szorosan kötődik a 1980-as évek második feléhez, amikor is a határok gazdasági akadályként való beazonosítása (lásd az előbbi megközelítést) és az ennek leküzdésére irányuló közösségi szakpolitika explicit módon megjelent az Európai Gazdasági Közösség beavatkozási célterületei között. Noha az első intézményesült határon átnyúló együttműködés (EUREGIO) már 1958-ban létrejött, az Európai Közösség csak 1990-ben indította el az INTERREG Közösségi Kezdeményezést, amely immár intézményesült keretek között támogatta financiálisan a határon átnyúló helyi és regionális együttműködéseket. Ezen új, határon átnyúló térségek (eurorégiók) politikai és gazdasági konstrukciókkal, valamint fejlesztési stratégiákkal való kitöltése igen divatos gyakorlattá vált a szakmai-tudományos diskurzusban. A határokról és határregiókról szóló, a határon átnyúló hálózatosodás és fejlődés jelentőségét hangsúlyozó tanulmányok relatív száma a kilencvenes években annyira megnőtt, hogy a határkutatásokon belül új mainstream-nek számított az irányzat. Ebben nem jelentéktelen szerepe volt – és van - annak, hogy a határon átnyúló regionális kezdeményezések és együttműködési formák, és az ezeket támogató EU-s pénzügyi

források növekvő súlya számottevő üzleti jelentőséggel bír. VAN HOUTUM ugyanakkor rávilágít arra, hogy a stratégiák elképzelései számos esetben megkérdőjelezhetők, ráadásul gyakran olyan közegben kell érvényesülniük, ahol a központi kormányzatok kétarcú politikát folytatnak: egyrészt elkötelezettek a határ menti térségek gazdasági fejlesztése és az erre irányuló közösségi források felhasználása mellett, ámde vonakodnak lemondani nemzeti szuverenitásuk és politikai fennhatóságuk bármennyi részéről is az új regionális szerveződések javára. Mindenesetre a vizsgálatok igen jelentős része vizsgálja a forrásfelhasználást, valamint a stratégiák megvalósulását, kvantitatív és kvalitatív módon egyaránt.

3. A harmadik, *társadalmi megközelítés* a határoknak a társadalom által való kitermelését, illetve újratermelését vizsgálja, így próbálva értelmezni a határok tartósságát. A megközelítés a határok mentális leképeződésére, valamint szimbolikus formálására és újraformálására helyezi a hangsúlyt. Ezáltal igen komplex módon megismerhetővé válik az egyének és csoportok reakciója, például a határon átnyúló integráció gazdasági és hatalmi törekvéseivel szemben. VAN HOUTUM maga ezt a megközelítést tartja a legkésőbbinek, s ezáltal – az addigi eredmények alapján – a legkevésbé előrehaladottnak is. Ugyanakkor, vagy éppen ezért ezt tartja lehetséges alapnak egy vagy több további megközelítés kifejlődése számára. A társadalmi megközelítés egyúttal egyfajta kritikáját is jelenti a másik két megközelítésnek, amelyekkel ellentétben ez utóbbi sokkal összetettebbnek látja a határ szerepét és sokkal kevésbé vélte a határok feloldódását egyirányú folyamatnak.

Mindazonáltal a szerző összegzésében kihangsúlyozza, hogy a három megközelítés nem egy fejlődési folyamat különböző lépcsőfokait jelzi, az egyes irányzatok egyszerre és egymás mellett léteznek, és nem is feltétlenül különíthetők el ennyire világosan egymástól. Ugyanakkor ehhez hozzátenném, hogy ezen irányzatok kialakulásának időbelisége jól reflektál a tágabb tudományos és társadalmi kontextus változásaira. Az áramlási megközelítés kialakulása nem kis mértékben a kvantitatív forradalom eredményeire épített, ennek megfelelően ez számít a leginkább pozitivista irányzatnak. A határon átnyúló együttműködési megközelítés már sok szempontból egy átmeneti kategóriának tűnik, itt – noha az eredeti elképzelések szerint alapvetően szükség van objektív, számszerű adatokra a közösségi támogatások minél hatékonyabb felhasználása

érdekében – az alkalmazott szakpolitikai jelleg miatt nagyobb szerephez jutnak bizonyos kevésbé számszerűsíthető jellemzők (gazdaságszerkezeti, nyelvi, jogi stb. különbségek). A három irányzat közül a legutóbbi, a társadalmi megközelítés tekinthető a legkevésbé matematizáltnak. E megközelítés ugyanis jellemzően a posztstrukturalizmus terméke, ennek megfelelően tehát kevésbé a földrajzi térben meglévő *hard*, mint inkább a társadalmi térben jelenlévő *soft* határok feltárására törekszik, amelyben a kvalitatív módszerek dominálnak (a módszertani kérdésekről részletesebben szót ejtek az V. *Módszertani keretek* fejezetben).

A fentiekben bemutatott tehát felosztás közel sem tekinthető abszolútnak, illetve általános érvényűnek, mégis jó támpontot jelent a vizsgált kutatási terület kiterjedt és egyre bővülő tudáskészletének strukturálása számára. Ezért a következőkben magyar nyelvű szakirodalom áttekintésénél is figyelembe vesszük majd e csoportosítást annak érdekében, hogy párhuzamba állítsuk az idegen nyelvű és a magyar tudományos vizsgálatokat.

2.3. A határok kutatása a magyar nyelvű szakirodalomban

A magyar nyelvű szakirodalom különválasztását azért tartom indokoltnak e dolgozat keretein belül, mert a hazai tudományos élet, bár mindig is szervesen kapcsolódott a nyugati – elsősorban a német – tudományossághoz, a humán területek esetében a térségi sajátosságok mindig is erősen áthatották a kutatói munkásságot. A politikai földrajz esetében meghatározó térségi sajátosság volt a Nyugat és Kelet között elfoglalt pozíció és az ebből is eredő a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai mozaikosság, amely jelentősen eltérő háttérrel jelentett a tudományterület számára, mint a kezdetben a gyarmatosítás, majd később a globális kérdések által áthatott nyugati-európai és észak-amerikai diskurzusok esetében.

A határok kérdésének kutatása a magyar nyelvű földrajztudományi szakirodalomban a német, amerikai, brit, francia iskolákhoz hasonlóan ugyancsak a 19-20. század fordulóján bukkant fel. FODOR Ferencnek a II. világháború előtti magyar földrajztudományt bemutató művében (FODOR F. 2006) az első magyar politikai földrajzi alkotások között már található olyan mű (pl. HANUSZ I. 1899), amely explicit módon a határok témakörére fókuszál. Ugyanakkor, bár a nyugat-európai és észak-amerikai tudományosság

eredményei már az I. világháború előtt, illetve alatt is fokozatosan szivárogtak be – példa erre többek között HAVASS Rezső (1913), PRINZ Gyula (1914), MILLEKER Rezső (1917), vagy éppen CZIRBUSZ Géza (1919) művei – az igazi fellendülés a két világháború közötti időszakban játszódott le. Ahogy FODOR fogalmaz, *„[a] nagy svéd Kjellén munkásságának és egy világháborúnak együttesen kellett bekövetkeznie, hogy komolyabban a politikai földrajz felé forduljon tudós geográfusok figyelme is”* (FODOR F. 2006: 348.).

A két világháború közötti időszakban dinamikusan megnőtt a politikai földrajz termése, s ebben (a trianoni döntés nyomán érthető okokból) jelentős részt képviselt a határokkal foglalkozó irodalom. CHOLNOKY Jenőtől (1921) kiindulva elsősorban TELEKI Pál (1931), rajta kívül pedig FODOR Ferenc (1927), HANTOS Gyula (1931), RÓNAI András (1933) csak néhány név azok közül, akik kiemelkedőt alkottak a politikai földrajz terén ez időszakban (részletesen lásd FODOR F. 2006: 347-351.); felsorolt műveik pedig csak néhány kiemelt példa a határok két világháború közötti magyarországi kutatásából. E tudományos munkásság jelentős mértékben kötődött az 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézethez, mely a területi revízióra törekvő magyar politika szellemi hátszágát volt hivatott biztosítani. Ennek megfelelően határok kutatása terén a fő kutatási irányokat is olyan, a revizionista politika számára kiemelt kérdések jelentették, mint a határok elhelyezése/elhelyezkedése, a „természetes” és „mesterséges” határvonalak összevetése, vagy éppen az újonnan húzott határok akadály-szerepének bizonyítása.

A II. világháborút követően a hazai politikai átrendeződéssel összefüggésben a politikai földrajz igen gyorsan háttérbe szorult, a határok kérdésköre pedig, főként a revíziós felhangok miatt, nagyrészt kikerült a társadalomföldrajz vizsgálati területei közül. RÓNAI András (1948) már csak kéziratban megjelent átfogó műve hosszú időre lezárta a fejezetet (HAJDÚ Z. 1998). Az elkövetkezendő évtizedek meglehetősen szűkös, és meghatározóan marxista szellemben íródott politikai földrajzi munkái (ANON. 1952; RADÓ S. ET AL. 1965) pedig alig foglalkoztak a határok kérdésével.

A határok kutatása a társadalomföldrajzban csak az 1980-as években jelent meg ismét, elsőik között az ERDŐSI Ferenc és TÓTH József (1988) által szerkesztett tanulmánykötet néhány fejezetén, valamint KOCSIS Károly (1988) önálló tanulmányán keresztül. A

korábbiaktól eltérően az idézett művekben az államhatárok nem a politikai földrajz elméleti kereteibe ágyazva, a kutatás tárgyaként jelennek meg, hanem a határmentiség, mint földrajzi pozícionáltság meghatározó elemeként. Ez jól beleilleszkedett az 1970-es, 1980-as évek perifériavizsgálatainak vonulatába, amelyek a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetet a földrajzi fekvés, ez esetben a határ menti pozíció tükrében vizsgálták. Ennek megfelelően azonban, ahogy KOVÁCS Teréz (1991) rámutatott, az idézett munkák szerzői lényegében nem a határt vizsgálják, hanem különböző tematikákat a határ mentén. E tematikus fókusz a későbbiekben is igen erős maradt.

A rendszerváltás után a fokozatosan megnyíló országhatárok számos új (illetve sok esetben régi-új) határon átnyúló interakció, áramlás és partnerség létrejöttét tették lehetővé, mely igen nagyban fellendítette a határtérségekre – ám csak kisebb részben a határookra magukra – irányuló vizsgálatokat. A témával foglalkozó publikációk számának felfutását jól tükrözi a SIKOS T. Tamás és TINER Tibor (2009) által összeállított bibliográfia, mely 2008-ig bezárólag igyekszik összegezni a kelet-közép-európai térség vonatkozásában megjelenő, a határokkal és a határ menti térségekkel foglalkozó szakirodalmat, elsősorban a társadalomföldrajz és a regionális tudomány területéről, de kisebb részben más társadalomtudományok (szociológia, politikatudomány, hadtudományok) térbeli relevanciával bíró elemzéseit is bemutatja. A több, mint 1 100 tételt listázó, közel 450 szerzőre hivatkozó bibliográfia főként magyar szerzők alkotásait gyűjtötte össze, de emellett kisebb számban szomszéd országokbeli, valamint nyugat-európai szerzőktől is találhatók művek. Az összegyűjtött irodalom túlnyomó része viszont egyértelműen az 1989 utáni időszakból származik.

A bibliográfia a műveket tematikai szempontból hat fő kérdéskör mentén csoportosítja, úgymint:

- A határok és a határmentiség általános kérdései;
- Közép- és Délkelet-Európa határai, határ menti térségei;
- Magyarország határai, határ menti területei;
- Határszakaszok szerinti publikációk;
- Eurorégiók, euroregionális együttműködések;
- Egyéb, határ menti kapcsolódású irodalom.

Témakör	Megjelenés nyelve		Publikációk	
	Magyar	Idegen nyelv	Száma összesen	Aránya, %
A határok és a határmentiség általános kérdései	62	48	110	9,9
Közép- és Délkelet-Európa határai, határ menti térségei	25	124	149	13,3
Magyarország határai, határ menti területei	185	51	236	21,2
Határszakaszok szerinti publikációk	297	68	365	32,7
Eurorégiók, euroregionális együttműködések	78	66	144	12,9
Egyéb, határ menti kapcsolódású irodalom	79	32	111	10
Összesen	726	389	1115	100

2. Táblázat A publikációk száma témakör és megjelenési nyelv szerinti bontásban

Forrás: SIKOS T. T. – TINER T. 2009

Az egyes fejezetek között ugyanakkor jelentős aránytalanságok figyelhetők meg a befoglalt művek számát illetően (lásd 2. Táblázat). Az általános (elméleti) kérdések, valamint a tágabb térség, Közép- és Délkelet-Európa vizsgálata erőteljesen háttérbe szorul – s ez különösen igaz a magyar nyelvű szakirodalom tekintetében –, alig található olyan mű, mely a határtani alapfogalmak tisztázására törekedne (KOC SIS K. 2004), netán mindezt a térségi kontextusba kívánná ágyazni (HARDI T. 2001). Ezzel szemben az egyes határszakaszok és határ menti területek (nagyreszt deskriptív) történelmi és földrajzi bemutatása túlsúlyba kerül. E művek nem illeszthetők be a v. HOUTUM, H. (2000) által felvázolt, már bemutatott hármas megközelítési tagolásba, ám ezek nem is a határt

vizsgálják, hanem – visszautalva KOVÁCS T. (1991) megállapítására – bizonyos tematikákat a határ mentén.

A van houtum-i csoportosításba így csak a bibliográfiában felsorolt művek egy része illeszthető be, a lezárás (2008) óta eltelt évek releváns szakirodalmában azonban e tendenciák már jobban felismerhetők. Ugyanakkor, miközben VAN HOUTUM egy többé-kevésbé egymás utáni időbeli sorrendbe állítja az egyes megközelítéseket annak függvényében, hogy mely időszakban számítottak dominánsnak, ezen időbeli egymásutániség Kelet-Közép-Európa esetében csak kevésbé érzékelhető. A határok kérdéseinek vizsgálatában a térségre jellemző megkésettség okán e megközelítések alkalmazása ugyanis időben meglehetősen átfedésbe került, az egyes irányzatok egymással párhuzamosan, jellemzően egyes szűkebb vizsgálati területekhez kötődően jelentek meg.

A kvantitatív jellegű, az egyes határ menti térségek fejlettségét, valamint a határon átnyúló áramlásokat vizsgáló irányzat a területfejlesztést megalapozó kutatások számára vált kiemelt jelentőségűvé. Sajátos hazai/térségi relevanciáját adja, hogy a rendszerváltás után ismételten nyitottabbá váló határok eredményeként számos határ közelében fekvő város – akár a magyar, akár a szomszédos oldalon – vált képessé legalább részben bizonyos központi funkciókat biztosítani a határ túloldalán fekvő, sok esetben az 1920-as (és 1947-es) határváltozások előtt a vonzáskörzetét alkotó települések számára. Így az *áramlási megközelítés* elsősorban a vonzáskörzet-vizsgálatok kapcsán kerül előtérbe. KOVÁCS Z. (1990) nyomán többek között HARDI T. (2005), GYŐRI R. (2006), HARDI T. és LAMPL Zs. (2008), illetve JASCHITZ M. (2010) és NAGY G. (2011) tanulmányai foglalkoznak e kérdéskörrel.

Ugyancsak a határok nyitottabbá, átjárhatóbbá válása, valamint a Nyugat-Európa felé fordulás, és az ottani minták eltanulásának szándéka segítette a *határon átnyúló együttműködési megközelítés* felfutását. Az e megközelítésben készült tanulmányok már az 1990-es években is jelentős szeletét képezték a határok témakörében végzett kutatásoknak (RECHNITZER J. 1991; ILLÉS I. 1993; RUTTKAY É. 1995; SÜLI-ZAKAR I. 1997; ÉGER Gy. 1998, stb.). Az ezredforduló után különösen megnőtt e publikációk száma, amikor is az előcsatlakozási alapok, majd a 2004-es EU integráció után az uniós pénzügyi alapok lehetővé tették, hogy a határon átnyúló projektek jelentős anyagi támogatásban részesülhessenek. A határon átnyúló együttműködési megközelítés tehát,

akárcsak a nemzetközi, úgy a magyar nyelvű szakirodalomban is főáramúvá vált az elmúlt időszakban, még ha ahhoz képest némi késéssel is. A vizsgálatok egyaránt irányultak az új intézményi (SOÓS E. – FEJES Zs. 2007a, 2007b; JASCHITZ M. 2012; MEDVE-BÁLINT, G. – SVENSSON, S. 2012) és támogatási formák kínálta lehetőségekre (HAJDÚ Z. 2000; RECHNITZER J. 2002; CZIMRE K. 2004; BARANYI B. 2005, MEZEI I. 2005; G. FEKETE É. 2005), a határok és a területfejlesztés összekapcsolhatóságára (BARANYI B. 2000; SÜLI-ZAKAR I. 2002; NAGY G. 2007; NAGY I. 2007), és az együttműködések sikerességének mérésére (LADOS M. 2005; GALOVICZ M. ET AL. 2006; NAGY Á. 2014; HAKSZER R. 2017).

A *társadalmi megközelítés* korábban igen korlátozott maradt (HARDI T. 1999; VÁRADI M. M. ET AL. 2002; TIMÁR J. 2007), az elmúlt években azonban egyre inkább előtérbe kerültek a mélyebb, komplex, nagymértékben kvalitatív információkra (is) építő vizsgálatok. Ilyen tematikák például az identitás és a határ kapcsolatának (SIKOS T. T. – SZARKA L. 2008), vagy a határ térbeli társadalmi hatásainak vizsgálatai (SIKOS T. T. – TINER T. 2007; HARDI ET AL. 2010; SIK E. – SURÁNYI R. 2015; TURAI T. 2015), melyek elsősorban egy-egy szűkebb földrajzi térségre fókuszáló komplex kutatások formájában valósultak meg.

2.4. A kutatási előzmények tanulságai, „research gap”

A fenti összevetésből tehát kitűnik, hogy a határok vizsgálatához kapcsolódóan a nemzetközi és a magyar tudományos diskurzus a 20. század kezdetei óta többé-kevésbé hasonló utat járt be, bár kívülről nézve ez utóbbit látszólag mindenkor kisebb-nagyobb időbeli megkésettség jellemezte előbbihez képest. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a nemzetközi trendekhez való adaptálódás mellett, ahogy erre a térségi sajátosságok kapcsán már utaltam, a vizsgálatokban jelentős súllyal szerepeltek a saját elképzelések és tematikai súlypontok. Különösen a két világháború közötti időszak volt igen produktív egy értékes, saját, magyar nyelvű, ugyanakkor nemzetközileg is releváns tudáskészlet kialakulása számára, de a témakör 1980-as évek végétől tartó reneszánsza is mutat arra vonatkozóan jeleket, hogy a magyar határkutatás hozzáadni is képes a nemzetközi diskurzushoz, mindamellett, hogy a hazai „felhasználói igényekre” is reflektál.

Ugyanakkor a kutatási előzmények áttekintéséből is jól érzékelhető, hogy a nemzetközi, elősorban angol nyelvű kutatási főáram és a magyar nyelvű tudományos szakirodalom számos tekintetben igen távol áll egymástól. Előbbi mára már igen jelentős elméleti megalapozottsággal rendelkezik több tudományág, így a társadalomföldrajz, azon belül is kiemelten a politikai földrajz oldaláról, s erre alapozva képes értelmezést nyújtani tudományos és szakpolitikai kérdések széles skálája számára.

Ezzel szemben a magyar nyelvű szakirodalom, bár jelentős empirikus tudásbázist halmozott fel az elmúlt évtizedek során a tudomány és a szakpolitika-alkotás összefonódásának köszönhetően a határok, a határ menti térségek és a határon átnyúló társadalmi és gazdasági interakciók, vonatkozásában, e kutatások nagyrészt igen mérsékelt elméleti háttérre támaszkodtak, s ez különösen igaz a politikai földrajz tekintetében. Ezáltal az eredmények tágabb tudományos kontextusba ágyazása sok esetben bizonytalan, a határok jelentőségéről alkotott kép pedig kevésbé reflexív a következő időszakok számára, amely különös igaz az elmúlt évek globális és térségi változásai tükrében.

Mindezek alapján lényegesnek tartom kiemelni HARDI Tamás (2015) a rendszerváltás óta eltelt évtizedek magyar határtani szakirodalmát összegző tanulmányának azon állítását, mely szerint noha Magyarországon a határkutatás eredetileg a politikai földrajz részeként indult, az 1980-as évek végén kezdődött reneszánsza óta még nem igazán talált vissza e gyökerekhez. A határon átnyúló térségi együttműködésekről létrejött tudáskészlet hiányt szenved olyan művekben, melyek a szakpolitikák megvalósítása során felmerülő konkrét problémákat a politikai földrajz elméleti keretei között kívánják, illetve tudják értelmezni, s makroszintű értelmezési keretet próbálnának felépíteni egy-egy probléma köré. A továbbiakban ezért kifejezett szándékom, hogy jelen mű e tekintetben hiánypótló legyen, s hozzájáruljon a határokról szóló tudományos-szakmai diskurzus politikai földrajzi beágyazásához.

III. Célkitűzés

Jelen értekezés keretei között az államterületek és az azokat létrehozó földrajzi keretek, az államhatárok továbbélő politikai földrajzi jelentőségét kívánom bemutatni, a kelet-közép-európai térség vizsgálatán keresztül. Céлом rámutatni arra, hogy a nemzetállami terek, melyeket *felsőterület* néven kívánok definiálni, történelmi és társadalmi beágyazottságuk eredményeként továbbra is meghatározó jelentőséggel bírnak a kereteiken belül található társadalmi, gazdasági és politikai szereplők mindennapi életére, illetve működésére. Mindezt egy olyan térség, Kelet-Közép-Európa példáján belül kívánom bemutatni, mely az elmúlt közel három évtized folyamán a szocialista elzárkózástól kezdődően a demokratikus piacgazdasági nyitás folyamatát és az európai integráció fokozatait végigjárva, az Európai Unió teljes jogú tagjává válva a Schengeni Övezeten belüli, fizikai határoktól részben vagy egészben mentes nyitottság tapasztalatáig jutott el. E nyitottság azonban, mindamellett, hogy – mint azt napjaink eseményei is mutatják – könnyen visszafordítható, sosem vált teljessé: az egyes államok még a legteljesebb körű integráció közepette, az államok közötti egységesítést célzó Európai Uniós szakpolitikák ellenében is igyekeztek és igyekeznek saját maguk kontroll alatt tartani mindazt, ami a területükön történik. Ez pedig újratermeli a határoldalak közötti társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket, ezáltal pedig magukat a határvonalakat is.

A határoldalak közötti különbségek vizsgálata az elmúlt években, évtizedekben számos vizsgálat tárgyát képezte, mind a magyar, mind pedig az idegen nyelvű szakirodalmakban. Mint arra az előző fejezetben már utaltam, a magyar szakirodalom esetében a vizsgálatok leggyakrabban a határ két oldalán található szubnacionális (helyi, illetve regionális szintű) területegységek között a kvantitatív mutatókban bekövetkező változásokra összpontosítanak, pozitívista szemléletmódban, kiemelve a határ nyitottabbá válásával párhuzamosan javuló mutatókat és bővülő interakciókat. A kvalitatív szempontú vizsgálatok, melyek a helyben élő lakosság, illetve aktív társadalmi és gazdasági szereplők saját percepcióit veszik elsősorban figyelembe, jóval kisebb szerepet kaptak, miközben ezen inputok sokkal többet árulhatnak el a határ valódi nyitottságáról, mint a statisztikai mutatók. Szándékom szerint jelen írás keretei között ezért inkább az ez

utóbbi szempontú vizsgálódáshoz kívánok adalékokkal szolgálni, s a kvantitatív eredményeket sokkal inkább csak összegzés szintjén bemutatni.

Hipotézisem, hogy az államhatárok a „határok nélküli Európa” gyakran hangoztatott jelszavával ellentétben nem szűntek meg teljesen létezni, még az Európai Unión belül sem, és ez nemcsak az ideiglenes határellenőrzés közelmúltban történt bevezetésének tekintetében igaz. A határok politikai-adminisztratív értelemben sosem veszítették el jelentőségüket, s hatásukat folyamatosan érzékeltetik a határon átlépő szinte bármely interakció során. Különösen tetten érhető mindez az intézményesült együttműködések munkája során, amikor a közösen eszközölt beruházások kivitelezése, a határ mindkét oldalán elérhető szolgáltatások megszervezése vagy éppen a közös rendezvények megtartása az egyik vagy másik résztvevő államban adminisztratív-szabályozási akadályokba ütközik. Ezen akadályok áthidalása pedig még az Európai Unió által elősegített jogszabályi harmonizáció, valamint az újonnan létrehozott határon átnyúló intézményi formák ellenére sem tűnik maradéktalanul megvalósíthatónak. Vizsgálatomnak ezért fontos részét képezi mindannak bemutatása, hogyan és milyen struktúrákon keresztül igyekszik az állami központi hatalom akarát az állam egész területén érvényesíteni, figyelmen kívül hagyva a határ menti térségek eltérő szabályozási igényeit. Az általános elméleti bemutatáson túlmenően konkrét empirikus vizsgálatok eredményeinek elemzésén keresztül kívánom bemutatni, hogyan termeli újra a nemzeti szabályozás még a fizikailag lebontott határokat is.

A nemzeti struktúrák által támasztott eltérő keretfeltételek feltételezésem szerint nagyban akadályozzák az Európai Unió tagállamai közötti határon átnyúló térségi együttműködések. Ugyanazon kezdeményezéseket, melyeket a közösségi szakpolitika igen gyakran és előszeretettel „az európai integráció laboratóriumai” néven emleget, feltételezve, hogy ami helyi szinten, a helyi szereplők között nem működhet, az magasabb, közösségi szinten sem életképes. Ez az érv szolgál immár több, mint negyedszáz éve az Európai Unión belül a határon átnyúló együttműködésre szánt pénzügyi alap (INTERREG, illetve ETE) kiterjesztésének, illetve növelésének legitimálására, valamint a határon átnyúló együttműködés keretfeltételeinek az uniós szakpolitikák segítségével történő megerősítésére (pl. új intézményi formák kialakítása, szubszidiaritás elősegítése, többszintű kormányzás előírása). A helyi/térségi

szereplők hatókörét, mozgásszabadságát ugyanakkor továbbra is nagyban meghatározzák az állami keretfeltételek, ezért a szélesedő lehetőségek közepette is meglehetősen ambivalens tapasztalatokra tehettek szert a határon átnyúló interakciókban való részvétel során. Ennek megfelelően a disszertáció keretében kísérletet teszek arra, hogy a kérdés társadalmi vetületét empirikus térségi példák alapján vizsgáljam meg. E vizsgálatok során a fő kérdés, hogyan viszonyul a nemzetállami szabályozás a határt átlépő interakciókhoz, valamint hogyan ítélik meg az egyes társadalmi szférák a határon átnyúló interakciók előtt álló akadályokat, illetve az azok leküzdésére létrehozott intézmények tevékenységét. Célom, hogy az e vizsgálatok által feltárt attitűdökön keresztül rámutassak arra, mennyiben (nem) tették lehetővé az elmúlt évtizedek változásai a nemzetállami kompetenciák mindenhatósága jellemezte ún. *vesztfáliei rendszer* meghaladását az európai integráció kontextusában, s milyen módokon jelenik meg újra és újra az államhatár egy fizikai határoktól látszólag mentes földrajzi térségben. Empirikus vizsgálatom térségét Magyarország határai, illetve külön kiemelten az Ister-Granum régió jelentik; előbbi vizsgálat egy ágazati, utóbbi pedig egy területi szempontú elemzést tesz lehetővé.

Értekezésem eredményeként egy olyan átfogó, elméletileg megalapozott és történelmileg előkészített helyzetképet kívánok nyújtani, mely a nemzetállami terek – tehát az említett *vesztfáliei rendszer* – kialakulásától kiindulóan, a nemzetállami szuverenitásnak a 20. század második felében, főként az európai integráció keretében végbemenő társadalmi, gazdasági és hatalmi folyamatok legfontosabb térbeli vonatkozásait és azok változásait figyelembe véve értékeli az államhatárok jelenlegi szerepét és jelentőségét a kelet-közép-európai térség vonatkozásában. E helyzetkép szándékaim szerint megerősíti azokat a tudományos és szakmai nézeteket, melyek szerint:

1. a határ menti térségek sajátos térségtípust alkotnak a földrajzi térben;
2. a nemzetállami szuverenitás térbeli keretrendszere továbbra is meghatározó szerepet tölt be az integrálódó európai térben;
3. a határon átnyúló együttműködést és végső soron a határok, mint térbeli akadályok lebontását célzó közösségi szakpolitikai elképzelések csak részben valósulhatnak

meg, jelentős részben azonban meghiúsulnak a nemzetállami szuverenitás továbbélése okán.

Összességében tehát egy olyan értelmezési keretet kívánok nyújtani, mely a határok sokszor látszólag „egyik pillanatról a másikra” változó szerepét az elmúlt évtizedekben immár többször is megtapasztalt kelet-közép-európai térség olvasója számára is lehetővé teszi az eligazodást. Mindez kiemelt fontossággal bír annak érdekében, hogy a térségünket érintő komplex és esetenként látszólag egymással ellentmondó változások világossá válhassanak a szélesebb közönség számára is. Ennek érdekében az értelmezési keret a határon átnyúló intézményesült térségi kapcsolatokat egy olyan megközelítésben kívánja tárgyalni, mely a nemzetállamok vesztfáliai rendszerében, az európai integrációs diskurzusban, a kelet-közép-európai sajátos térségi fejlődésében és a nemzetállami (szak)politikai célok érvényesítésének eszközrendszerében egyaránt el tudja helyezni a kérdést (1. Ábra).

1. Ábra A határon átnyúló intézményesült kapcsolatok vizsgálati kerete

IV. Elméleti keretek, kulcsfogalmak

Jelen írás keretein belül kiemelt figyelmet kívánunk szentelni azoknak a külső térbeli struktúráknak és mintázatoknak, melyek a politikai hatalmi függést valamilyen módon a földrajzi térben érzékelhetővé teszik. A politikai hatalom térbeliségének manifesztálódása ad ugyanis értelmet mind a határoknak maguknak, mind pedig a határok által létrehozott földrajzi egyenlőtlenségeknek, valamint a határ meghaladására törekvő áramlások és tevékenységek eltérő sikerességének.

A következőkben kijelöljük vizsgálatunk koncepcionális kereteit, melyeken keresztül értelmezni kívánjuk a határok jelentőségét és szerepét a földrajzi térben, valamint értékelni, mennyiben képesek az elmúlt bő fél évszázad európai integrációs kontextusában elindult határon átnyúló térségi együttműködések áttörni e határokat. Ehhez olyan kulcsfogalmak bemutatását tartjuk szükségesnek, melyek egyrészt a szuverén államok nemzetközi rendszerének sarokköveit jelölik ki, másrészt éppen e rendszer feloldódását értelmezik.

4.1. Felsőterület, területi szuverenitás

A területi államok kialakulásában meghatározó szerepe volt annak a folyamatnak, amely során az ember kiterjesztette hatalmát a földrajzi tér egy adott része felett. Ez a folyamat a territorialitás (AGNEW, J. 2009b), egy stratégia, amely alapvetően valamennyi élőlény sajátossága. Különösen a ragadozó élőlények esetében figyelhető meg, hogy a létfenntartásért folytatott küzdelem során a térben kijelölik fennhatóságukat (vadászterületüket), kivívva ezzel a táplálékszerzésben betöltött dominanciát fajtársaikkal szemben a földrajzi tér e többé-kevésbé meghatározott része felett.

Az ember esetében is megfigyelhető volt effajta területiség már az emberiség kezdeteitől fogva, amely később az evolúció és a civilizáció folyamatai során fokozatosan átfőrdődött. A pusztai létfenntartáshoz szükséges erőforrások megszerzését szem előtt tartó területiség fokozatosan átváltott egy, az adott terület összes fellelhető erőforrása, később pedig a területen élő népesség feletti ellenőrzést, illetve irányítást célzó stratégiára. A jelenkori ember területiségét SACK, R. D. (1983) úgy definiálta, mint bármely olyan kísérletet az ember részéről, amely arra irányul, hogy az hatással legyen,

befolyásoljon, vagy ellenőrzés alá vonjon cselekvéseket és interakciókat azáltal, hogy fennhatósága alá von egy jól körülhatárolható földrajzi területet. Ezt a térrészt Sack *territory*-nak nevezte, melyet magyar nyelvre leginkább *felsőgterület*-ként lehet adaptálni.

A politikai földrajz korábban a felsőgterületet a tér egy olyan részeként definiálta, amelyet egy jogrendszer és egy egységes kormányzat határoz meg (GOTTMANN, J. 1973). E tekintetben a terület tehát nem önmagában érdekes, hanem a mögötte álló szervezeti felépítéssel és intézményrendszerrel együtt, amelyek a hatalomgyakorlás mechanizmusait rögzítik. Újabb felfogások szerint azonban a felsőgterület már nem feltételezi egy szervezeti háttér meglétét, önmagában is értelmezhető (AGNEW, J. 2009c). A szervezeti háttérrel is rendelkező felsőgterületek esetében manapság sokkal inkább *területi állam*-ról beszélhetünk.

Mindenesetre a felsőgterület intézményesülése, államterületté formálódása lényeges eleme volt az állami hatalom területivé válásának. A szuverenitás, vagyis a hatalom gyakorlásának kizárólagossága a hatalom tárgya – ez esetben a terület és a hozzá kötődő népesség és javak – felett a történelem folyamán számtalan formát vett fel, s csak fokozatosan vált területivé és államivá (részletesen lásd pl. AGNEW, J. 2009a). Korábban, a feudális Európában a szuverenitás alapvetően az uralkodó személyéhez kapcsolódott, aki egyszerre gyakorolt hatalmat az általa, valamint a neki hűségesküvel tartozó vazallusai által birtokolt területek felett. Az ún. *body politic* (az uralkodó két teste) elve alapján az uralkodó halálával halandó teste az enyészeté vált, ugyanakkor halhatatlan teste, azaz az uralma alá tartozó területek egésze tovább élt (KANTOROWICZ, E. H. 1957). Erre utalt a közismert „Meghalt a király, éljen a király!” felkiáltás is. A Vesztfáliai egyezmény (1648) hozta magával annak a megegyezési keretrendszernek a kialakulását, amelyben az utóbbi, vagyis az uralom alatt álló terület vált hangsúlyossá és az állami intézményrendszerrel összefonódva önálló életet kezdett élni. Az egyezmény értelmében az államok kölcsönösen elismerték egymást, mint diplomáciailag egyenlő, független és a saját területükön kizárólagos hatalommal rendelkező (szuverén) politikai egységek, az állami hatalom korábban már bemutatott területi átfedéseit pedig pontos, vonalszerű határok meghúzásával kívánták elkerülni.

A felsőgterület fogalma tehát elválaszthatatlan a határétól. Korábban már idézett tanulmányában (SACK, R. D. 1983), az ember területiségének vizsgálatánál SACK

rámutatott arra, hogy a területiséget könnyű kommunikálni, mert csak egy jelölés szükséges hozzá: a határ. Ennek kijelölését az emberiség az évezredek folyamán egyre szofisztikáltabb módon volt képes elvégezni, ahogy arra már utaltunk a fába vágjt jelölések, a fizikai akadályokhoz (mesterségesen emelt falak, illetve domborzati elemek, folyók stb.) igazított védvonalak, majd a karteziánus geometria által lehetővé tett vonalszerű határok kapcsán. Miközben azonban az alacsonyabb fejlettségi szinten álló társadalmakban jellemzően a felségterületnek van társadalmi definíciója, addig a modern társadalmakban ennek inkább az ellentéte igaz, a társadalomnak van területi definíciója (SOJA, E. 1971; SACK, R. D. 1983; POPESCU, G. 2011), azaz a már meglévő területi felosztás szabja meg ki tagja egy közösségnek és ki nem.

A 19. század végére – az Antarktisz kivételével – az egész világon a mértani úton kijelölt határok váltak uralkodóvá, s így a világ szárazföldjeinek összessége átfedés- és kihagyásmentes módon területi államok uralma alá került, mely azóta is megszabja a politikai hatalom térbeli manifesztálódását. Az újonnan létrejövő államoknak mindenekelőtt stabil határokkal kell rendelkezniük, mely az allokáció (a terület megszerzése), a delimitáció (a határok szerződéses úton történő kijelölése), a demarkáció (a határok fizikai kijelölése) és az adminisztráció (a határok igazgatása, felügyelete) lépcsőfokain keresztül válik lehetővé (JONES, S. B. 1945).

A határok az államhatalmi tereket kívülről, a rivális szereplőkkel szemben stabilizálta, ugyanakkor szükségessé vált a belső kohézió megteremtése is. Az államok hatalmának saját területükön való megszilárdításához TAYLOR, P. J. (1994) szerint négy szerepkör: 1) a háborúzás, 2) a gazdasági élet irányítása, 3) a nemzeti identitás kialakítása és 4) a szociális rendszer működtetése, illetve konkrétan mindezeknek az állam által történő felkarolása vezetett:

1. a kifelé és befelé történő háborúzás révén sikerült biztosítani az államokon belüli centralizáció feltételeit, amely azután fokozatosan kiiktatott minden, az országterületen belüli rivális hatalmi központot;
2. a merkantilista gazdaságpolitikának köszönhetően az államok gazdasági téren is a felhalmozás színterei lettek;
3. a nemzeti kultúra közös identitást teremtett az államterület és lakói között;

4. a szociális háló, valamint a társadalmi rend kialakítása révén pedig a társadalom, mint olyan az egy államban élő emberek összességével vált egyenlővé (brit, francia, amerikai, stb. társadalom).

Mint a területiség stratégiái, ezek vezettek a hatalom, a vagyon, a kultúra és a társadalom feletti ellenőrzés megteremtéséhez, így az egyes államok egyszerre váltak a politikai, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi élet „tartályaivá” (TAYLOR, P. J. 1994). A területi államoknak ezen, a társadalom számára *a priori* létező tartályként való kezelése pedig egészen a legutóbbi időkig egy államközpontú nézőpontrendszer telt uralkodóvá a társadalomtudományok területén (AGNEW, J. 1994). Ahogy BÖRÖCZ J. (2002) fogalmaz, *„a társadalomtudományok jó másfél évszázados hagyománya egyértelműen arra tanít bennünket, hogy arra figyeljünk, ami a határokon „belül” található”* (p. 133.). Így a politikai földrajzi vizsgálatok területi alapegységét a 20. század második feléig jórészt az egyes államok jelentették, s ez a határok vizsgálatának is hasonló nézőpontot kölcsönzött.

Ugyancsak a belső kohézió megteremtését szolgálták az adott államterületen belüli kötelékek szorosabbra vonásán és a területen kívüli szereplők ugyanilyen módon történő kívülrekesztésén keresztül azok a munkaszervezési technikák, melyeket Michael MANN (1984) különített el. Négy ilyen technikát nevez meg, ezek:

- 1) az állami tevékenységek közötti, központilag irányított munkamegosztás;
- 2) a központilag irányított oktatás, amely révén a rögzített üzenetek (pl. törvények) az állam egész területén eléri a lakosságot;
- 3) a pénzkibocsátás, valamint a mértékegységek egységesítése, amelyek révén az állam saját területén megteremti az árucseré alapvető feltételeit; valamint
- 4) az üzenetek továbbítását, a lakosság közlekedését és az erőforrások elszállítását lehetővé tevő úthálózat, hajózás, távközlés stb. kiépítése.

Az e technikák összességén alapuló irányítási lehetőséget MANN *infrastrukturális hatalomnak* nevezi.

A bemutatott technikák révén az állam egy mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból kompakt államteret képes létrehozni, amelyen az adott állam létezik és

működik; e létezését és működését azonban kommunikálnia is kell. Ezért az egyes államok különböző módokon igyekeznek újra és újra tudatosítani mind saját lakóik, mind a területükre belépő kívülállók számára, hogy léteznek, mi több, szuverén hatalmuk teljében vannak és területükön semmi sem történhet a hatalmi centrum tudta és jóváhagyása nélkül. Ma már több állam és állami intézmény van a világon, mint valaha, és az állam – a modern technikáknak is köszönhetően – jobban behatol az állampolgárai életébe, mint valaha. PAINTER, J. (2006) az államiság földrajzi megjelenési formáit tanulmányozva konstatálja: az egész világon végigtekintve jól látható, hogy az egyes államok vágya semmit sem csökkent arra vonatkozóan, hogy akaratukat érvényesítsék állampolgáraik, területük és erőforrásaik felett. A fejlett országokban az állam benyomulása a hétköznapiakba teljességgel nyomon követhető. *„Legyen szó akár születésről, gyermeknevelésről, iskoláztatásról, munkáról, lakhatásról, bevásárlásról, utazásról, házasságról, betegségről, elhalálozásról és számtalan egyéb tevékenységről, mindannyiszor kapcsolatba kerülünk, kisebb vagy nagyobb mértékben, az állam intézményeivel és gyakorlatával, sokszor olyan magától értetődő módon, hogy az már fel sem tűnik”* (PAINTER, J. 2006: 753.). S bár egyes kutatók – a bukott államok világszerte növekvő számára hivatkozva – amellet érvelnek, hogy az állam gyenge és hanyatlik, a meglévő államok többsége sikerrel őrzi szuverenitását (WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012b).

Az államiság, az állami hatalom hangsúlyozására a határok mentén adódik az egyik legjobb lehetőség. Ennek részét képezik olyan mindennapi gyakorlatok, mint a határátkelők fenntartása, a bevándorlási hivatal ügyintézőinek döntései, a vízumkiadás, vagy a csempészet üldözése (PAINTER, J. 2006), olyan kellékek, mint a nemzeti zászlók, a katonai egyenruhák, a különböző úrlapok és útiokmányok, a kikérdezés (COPLAN, D. B. 2012), vagy olyan, a távoltartást szolgáló építmények, mint a szögesdrót és a határfalak (ROSIÈRE, S – JONES, R. 2012). Az állami szuverenitás kifejezésének azonban vannak sokkal kevésbé explicit kifejtési formái is, melyek a fizikai térben nem jelennek meg látható módon, a határt átlépő mozgásokat azonban mégis érintik. Ezek, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, még az EU megszűntnek gondolt belső határai mentén is éreztetik hatásukat. Az állami felségterületek szerepe tehát valószínűsíthetően

megkerülhetetlen lesz majd a határon átnyúló interakciók és együttműködések értelmezése során is.

4.2. Centrum-periféria relációk

Kutatásom során az egyes földrajzi térrészek nemcsak önmagukban érdekesek, hanem a közöttük fennálló kapcsolatok szempontjából is, hiszen, mint arra már rámutattam, a határok tanulmányozásának egyik fő aspektusa az átjárhatóságuk, vagyis a határoidalak közötti kapcsolatteremtés lehetőségének kérdése volt. Ugyanakkor a nemzetállami területek közötti összeköttetés erősségét vagy gyengeségét e terek belső kapcsolati viszonyai is jelentősen befolyásolják. Különösen lényegesek az államokon belüli térbeli függőségi viszonyok, mivel ezek jelentős mértékben képesek erősíteni vagy éppen gyengíteni a határok hatását a térkapcsolatok irányultságán keresztül. A következőkben ezeket mutatom be részletesen.

A térbeli függőségi viszonyrendszereket jól írják le a centrum-periféria relációk. Ezek lényegi eleme az egyenlőtlen térbeli fejlődés, amely a hatalom egyes társadalmak közötti, illetve társadalmakon belüli egyenlőtlen eloszlásából ered (GLASSMAN, J. 2009). Az egyenlőtlen fejlődés következtében a földrajzi tér egyes pontjai tágabb térségüket meghatározó kiemelt helyekké válnak, melyekhez képest e térségek többi része többé-kevésbé egyoldalú függőségbe kerül.

A centrum-periféria dichotómia sokféle formát ölthet. NEMES-NAGY J. (2009) három alapvető típust különít el, a helyzeti (földrajzi), a fejlettségi (gazdasági) és a hatalmi (társadalmi) centrum-periféria kettősséget. A helyzeti centrum-periféria duál lokalizációs megosztottságra utal, melyben a centrum egy kitüntetett földrajzi hellyel vagy térséggel azonosítható, a periféria pedig az ettől és az adott térrész többi pontjától legtávolabb elhelyezkedő zónákat. A fejlettségi dichotómia a gazdasági erőforrások térbeli, vagy társadalmi csoportokhoz kötődő koncentrálódását (centrum), és az ebből kimaradó erőforrás-hiányos térségek vagy társadalmi csoportok között húzódó kettősséget jellemzi. A hatalmi viszonyrendszer pedig a társadalom-irányítás kompetenciáit birtokló csoportok és a társadalmi többség közötti feszülő egyenlőtlenséget írja le.

NEMES-NAGY fontos különbségeket lát közöttük abból a szempontból, hogy ezek a külső, földrajzi térben (ilyen a helyzeti dichotómia), a belső, társadalmi térben (hatalmi

dichotómia), vagy mind a kettőben egyaránt (fejlettségi dichotómia) értelmezhetők. Számomra ezek jelen kutatás szempontjából egyformán fontosak a tekintetben, hogy a centrumot mindhárom esetben a társadalom, illetve annak valamely csoportja jelöli ki, a centrum- és periféria-helyzet pedig minden alkalommal jellegzetes formákat alakít ki a földrajzi térben.

Elmondható az is, hogy e három megjelenési forma gyakran egymás hatását erősítve alakít ki határozott térbeli struktúrákat. Bár a különböző centrum-periféria-rendszerek csak az esetek egy részében fedik le teljesen egymást, s ritkán jönnek létre abszolút centrumok, a területi államok vonatkozásában mégis gyakran előfordul, hogy a politikai központ kijelölése előnyös helyzetbe hoz bizonyos földrajzi térségeket, gazdaság-szerveződési mintázatokat, illetve társadalmi csoportokat másokkal szemben (RUMLEY, D. – MINGHI, J. V. 1991). A politikai részvétel és a politikai hatalom eltérő variációiból eredő konfliktusok, a távolság és a stratégiai térbeli helyzet, a gazdasági kizsákmányolás és a javak egyenlőtlen elosztása, valamint a hatalmi elit és a kisebbségek között húzódozó kulturális ellentét, vagyis a centrum-periféria relációk politikai, földrajzi, gazdasági és kulturális dimenziói (ROKKAN, S. – URWIN, D. W. 1983; TORSVIK, P. 1981) azután igen gyakran összefonódhatnak, és közösen alakíthatnak ki a térben tartós függőségi viszonyrendszereket. Az országhatárookra fókuszáló kutatásunk szempontjából kiemelten fontosnak tartom rámutatni arra, hogy a határ menti fekvés, mint periférikus földrajzi helyzet igen gyakran összekapcsolódik a többi dimenzióval, s így a határmentiség egy politikai, gazdasági és kulturális szempontú peremhelyzetté is válik, mely révén a határtérségek csak kevésbé képesek érdekeiket érvényesíteni a hatalmi centrum ellenében.

A politikai hatalom gyakorlása, noha alapvetően társadalmon belüli viszonyrendszereket jelent, mégis – ahogy a területi szuverenitás tárgyalása során láthattuk – igen nagy mértékben kötődik a földrajzi térhez. Így, mint azt a fentiekben említettük, a hatalmi centrum térbeli kijelölése is alapvetően létrehoz bizonyos területi meghatározottságokat. A társadalomirányítás intézményei a hatalmi központ körül összpontosulnak majd, a térben ettől távolodva pedig egyre kevesebb tényleges hatalmi funkció található meg, és egyre inkább egy – helyi szempontból nézve – távoli központból történik majd az irányítás. Európában a területi államok esetében a politikai centrum kijelölése, általában stratégiai szempontokat követve, hagyományosan erősen

kötődött az államterület földrajzi centrumtérsegeihez. Az I. világháborút követő határváltozások némileg változtattak ugyan a fővárosok országokon belüli pozícióin, az azonban mindenesetre elmondható, hogy a határ menti térségek nagy része politikai-hatalmi szempontból továbbra is perifériának számít. Ugyanakkor e peremhelyzetű térségeket a centrumtérsegekhez képest jóval szorosabb állami ellenőrzés jellemzi (pl. határőrizet, vámellenőrzés), mely tovább fokozza az aszimmetriát. A domináns központ és az alárendelt periféria közötti kapcsolat pedig magában hordozza a konfrontáció lehetőségét (GOTTMANN, J. 1980).

A gazdaság szempontjából lényeges, hogy a vonalszerű határok meghúzásával és a nemzetállami szinten egységesített gazdaságpolitikával az államhatár közelében fekvő térségek – kevés kivételtől eltekintve – alapvetően hátrányos helyzetbe kerültek. A protekcionista nemzetállami gazdaságpolitikák idején, vagyis a 20. század közepéig ugyanis a határok lényegében felszabdalták a potenciális piacokat és a védővámok révén gazdasági veszteségeket okoztak (LÖSCH, A. 1940), a gazdasági szereplők termelési szükségleteik kielégítése és az elérhető piac nagysága miatt inkább a központi területeket preferálták (GIERSCH, H. 1949). Ebből eredően a határ menti területek viszonylag elmaradott helyzetbe kerültek, mind az egy főre eső jövedelem, mind pedig a rendelkezésre álló gazdasági erőforrások tekintetében (RUMLEY, D. – MINGHI, J. V. 1991). Bár e lokalizációs hátrány a 20. század második felében a határon átnyúló áramlások volumenének megsokszorozódásával valamelyest oldódott, s a határoldalak közötti gazdasági szabályozási különbségek sok esetben maguk váltak a határon átnyúló interakciók motorjává, ugyanezen gazdasági szabályozók – melyek elsősorban továbbra is nemzetállami szint mindenkori érdekeihez, és, ami még fontosabb, hatalmi-politikai döntéseihez igazodnak – változásai igen kiszolgáltatott helyzetben tartják a határokhoz közeli területeket.

A kulturális centrum-periféria viszonyokat a nemzetállami keretek között meghatározza a fentiekben TAYLOR (1994) nevéhez fűződően már említett, központilag megteremtett nemzeti identitás, mint viszonyítási pont, amely azután az infrastrukturális hatalom egyik fő munkaszervezési technikáján, a központilag irányított oktatáson keresztül eléri az állam valamennyi polgárát. A periférikus térségek lakói azonban általában kulturálisan függetlenebbek és konzervatívabbak, mint a központi területek lakói, éppen ezért kevésbé

hajlandóak alkalmazkodni a nemzeti kultúrához és normarendszerhez. (RUMLEY, D. – MINGHI, J. V. 1991). Ahogy AUGELLI, J. (1980) írja, „*a határvidékek [...] történelmileg a kulturális átfedés és a politikai instabilitás övezeteiként tűnnek fel, ahol a lakosság nemzeti identitása és lojalitása gyakran homályossá válik*” (p. 19.) A szerző szerint ez leginkább akkor tud érvényesülni, ha a központi hatalom gyenge és a határ kijelölése bizonytalan. Ezzel szemben hatékonyan megteremthető a kulturális egység, ha a központi hatalom erős, a határok kijelölése éles, a kormányzat pedig sikeres a határtérségeknek az ország centrumtérségei irányába történő becsatolása és a határ mentén élők nemzeti identitásának megerősítése terén.

Erős nemzeti nyomás esetén ugyanakkor a kulturális periférián élők hajlamosak a radikalizálódásra is. Ez a lehetőség fokozottan fennáll akkor, ha a kulturális térben betöltött peremhelyzet másféle (gazdasági, politikai) periferizálódással is egybefonódik. Klasszikus példa erre Európában az észak-írországi nacionalisták elszakadási törekvése Nagy-Britanniával szemben, de Európa keleti felében is találunk bőven erre példát, elég a Kárpát-medencei, határon túli magyar, a Bosznia-Hercegovinában élő szerb és horvát, a bulgáriai török, vagy a Macedóniában lakó albán közösségekre gondolni, melyeket szorosabb szálak fűznek a határ túloldalához, az „anyaországhoz”, mint saját országuk más térségeihez. Ez és az ehhez kapcsolódó autonómiatörekvések, illetve a központi kormányzat félelme az elszakadástól gyakran vezetnek konfliktusos helyzetekhez, mely témakör azonban messze túlmutat jelen írás keretein.

Ugyanakkor nemcsak kollektív kudarc-, hanem sikerélmények is hozzájárulhatnak az önállósodási törekvések népszerűvé válásához egy-egy, a nemzetállami térben periférikusnak számító térség esetében. A saját országukon belül fejlett területeknek számító, ám javaik e bőségét országuk szegényebb régióival megosztani nem kívánó térségek ugyanúgy hirdethetik az önálló boldogulás lehetőségét, s formálhatnak igényt jelentős(ebb) hatalmi kompetenciákra, mint szegényebb régiók. Baszkföld, Katalónia, a Flamand Régió vagy korábban Dél-Tirol esetében igen népszerűvé váltak azok a narratívák, melyek kulturális felsőbbrendűséget hirdetnek, a régió gazdagságát, jólétét ebből vezetik le, és mindezzel szembeállítják a központi kormányzatok kismizmiző politikáját, amelyek elvonják a jómódú területek jövedelmének jelentős részét és arra méltatlan térségeket támogatnak belőle. DAVEZIES, L. (2015) szerint ez az „új területi

egoizmus” (*nouvel égoïsme territorial*) a 19. századi európai és a 20. századi dekolonizáló nacionalizmusok után a 21. században a regionális nacionalizmust teheti meghatározó eszmei mozgalommá.

E regionális nacionalizmustól való félelem már régóta terheli a regionalizmusról szóló politikai földrajzi diskurzust, melyben még az egyébként integráns regionális törekvések is könnyen a szeparatizmus előszobájaként interpretálódhatnak. Éppen ezért, ahogy a korábbiakban is utaltunk már a nemzetállamok szűnni nem akaró ellenőrzési igényére a területükön zajló gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok felett, a fentiek tükrében nem meglepő, hogy a határ közelében fekvő térségek kiemelt helyen szerepelnek mindebben. A következőkben, a határon átnyúló intézményesüléshez kapcsolódóan igyekszünk mindezt részletesebben megvilágítani.

4.3. Új kormányzati modellek, többszintű kormányzás, határon átnyúló intézményesülés

A vesztfáliai rendszer fénykora mintegy 300 évig tartott, a 20. század második felétől azonban a nemzetközi szintén fokozatosan megnőtt a súlya az ún. nem-állami szereplőknek (*non-state actors*), vagyis „*a nemzetközi kapcsolatok azon szereplőinek, melyek nem államok*” (WAGNER, M. 2009: 1.), ám társadalmi, gazdasági és/vagy politikai súlyuk az államokéval vetekszik. Ezek lehetnek nemzetközi szervezetek (ENSZ), multinacionális vállalatok (Apple), kereskedelmi szervezetek (WTO), de akár közösségi hálózatok (Facebook), terrrorszervezetek (al-Kaida) vagy csupán személyek (Római Pápa) is. E változatos, egymástól igen nagymértékben különböző szereplők legfőbb, s lényegében egyetlen közös jellemzője, hogy képesek a nemzetállami szintű politikai döntések érdemi befolyásolására. E tulajdonságuk révén pedig alapvető kihívást jelentenek a vesztfáliai rendszer számára.

A nem-állami szereplők fontos különbsége az államokhoz képest, hogy a földrajzi térhez azoknál általában jóval lazábban kötődnek, s explicit területi hatalommal általában nem rendelkeznek. Ez alól csak azok a szupranacionális és szubnacionális intézményi formák jelentenek kivételt, melyek a térben világosan kijelölik működési területüket, s idővel maguk is érdemi hatalmi kompetenciákra formálnak igényt. Európa esetében ez előbbire jelent példát az Európai Unió, utóbbira pedig a regionális törekvések és

különböző formáik, így a határon átnyúló regionalizálódás. Bár, ahogy arra a későbbiekben rámutatok, a két térségi szinten bekövetkező változások egymással szoros összefüggésben alakultak, kutatásunk térségi fókuszához igazodóan most csak ez utóbbi, nemzetállam alatti szintre térnék ki részletesen.

A szubnacionális szintek a 20. század közepétől kezdődően olyan, a nemzetállami keretek között kevésbé értelmezhető folyamatok számára tettek szert nagy jelentőségre, mint a határon átnyúló helyi/regionális interakciók, illetve együttműködések. Ahogy már bemutattuk, a központosított területi állam, mint normatív térfelosztási kategória megjelenése igen határozottan megszabta az egyes térségek térkapcsolatainak fejlődési irányait. A területi központosítás szempontjából a határ menti térségek igen kedvezőtlen helyzetbe kerültek, mivel térségi kapcsolataikat akadálytalanul csak aszimmetrikusan, a belföld irányába fejleszthették, a másik irány, a határ túloldala már a külügyek kategóriájába, így a központi hatalom kompetenciája alá tartozott. A határ menti térségek tehát a szuverén államiság fénykorában különösen lehatároltnak számítottak; a 20. század második felében bekövetkező változások, így az államok feletti integrációk kibontakozása, vagy a decentralizáció/regionalizáció, melyek az állami adminisztráció egyeduralmát megkérdőjelezték, e térségekben egyszerre fejtik ki hatásukat, illetve figyelhetők meg (BLATTER, J. 2004).

A nemzetállami szint alatti, vagyis a regionális és a helyi térségi szintek önálló kvázi-nemzetközi szereplővé válása a II. világháború utáni társadalmi és gazdasági változások eredményeként vált lehetővé. Különösen az 1960-as, 1970-es évek Nyugat-Európájában, a keynesiánus jóléti nemzetállam válságával egyre inkább átértékelődött az állam szerepe és funkciói, mely a területi folyamatok léptékváltásával együtt számos állami szintű kompetenciának a szubnacionális (helyi és regionális) szintek felé történő eltolódásához, illetve áthelyeződéséhez vezetett (BRENNER, N. 2004). A főként gazdasági indíttatású átrendeződés azután bizonyos mértékű intézményi decentralizációt is lehetővé tett, melynek eredményeként a nemzeti szint alatti térségek nagyobb önállósággal alakíthatták külső kapcsolataikat, akár az országhatárok felett is. Ennek eredményeként az európai kontinens nyugati felében megnövekedett a helyi és regionális szereplők közötti kapcsolatok volumene a határon átnyúló kapcsolatok körében is, s ugyancsak lehetőség nyílt határon átnyúló helyi/regionális intézmények létrehozására is. (Észak-Amerikára ez

a fajta átrendeződés kevésbé volt jellemző, itt a határon átnyúló lokális/regionális kapcsolatok felfutása sokkal inkább makroszintű gazdasági érdekek mentén, felülről irányított folyamatok eredményeként játszódott le, s sokkal kevésbé igazodott a helyi szereplők mindenkori érdekeihez. A határon átvívelő együttműködés észak-amerikai *top-down* és nyugat-európai *bottom-up* megközelítéseinek összehasonlító irodalma igen kiterjedt, a teljesség igénye nélkül ld. SCOTT, J. W. 1999; BLATTER, J. 2004; BRUNET-JAILLY, E. 2012; magyarul LLERA, F. ET AL. 2011; stb.)

A határon átvívelő helyi és regionális együttműködések intézményesülésének felfutása egybeesett a nyugat-európai gazdasági és politikai integráció elmélyülésével, s a két folyamat az évtizedek során egyre inkább összekapcsolódott (ennek legfontosabb lépcsőfokait részletesen az 6.1. *A határon átnyúló együttműködés és az európai integráció* alfejezetben tárgyalom). Az integráció a regionális szint megerősödését önmaga kiegészítőjeként látta a nemzetállamok meghaladásának folyamatában, s a regionalizmus is lényegében a közösségi szintben talált partnerre. Így a későbbiekben a tagállami szint hatalmi túlsúlyának gyengítéséért folytatott küzdelem során "a regionalizmuspártiak Európa, a föderalisták pedig a régió jelszavát használták céljaik elérése érdekében" (LOUGHLIN, J. 1996: 151.). A közösségi szint egyre jelentősebb politikai és finansziális támogatást nyújtott a regionális szint számára, országhatárokon belüli regionális entitásokra és határokon átnyúló kezdeményezésekre vonatkozóan egyaránt. Ezt támogatta többek között, hogy az Európai Unió jogrendszerének egyik alapelve, a szubszidiaritás – mely eredetileg a tagállami jogköröket védte a közösségi szinttel szemben – jelentéstartalma az 1980-as évekre jelentősen kibővült. A tágabb európai integrációs szervezet, az Európa Tanács – nem összetévesztendő az Európai Unió legfelsőbb szintű döntéshozó szervével, az Európai Tanáccsal! – tagállamai által 1985-ben elfogadott konvenció, a Helyi Önkormányzatok Európai Chartája (EUROPEAN CHARTER OF LOCAL SELF-GOVERNMENT, 1985) ugyanis először alkalmazta az elvet a szubnacionális térségi szintek önállóságának védelmére. Ezt a jelentéstartalmat átvéve a szubszidiaritás a *Régiók Európája* jelszavát kitűző, a regionalizmust a föderalizmussal összekötő közösségi politika egyik fő hivatkozási alapjává vált.

Az 1990-es évektől azután a politikai-hatalmi kompetenciák vertikális újraelosztására vonatkozóan az ún. többszintű kormányzás (*multilevel governance*) modellje mutatott új

irányt a közösség számára (MARKS, G. 1993; HOOGHE, L. – MARKS, G. 2001). A koncepció, melynek kidolgozása maga is az európai integráció 1990 előtti évtizedekben mutatott fejlődésének képén alapult, új távlati perspektívát kínált az EK, majd az EU számára a szubnacionális térségi szintek megerősítésére vonatkozó elképzelések terén, így a különböző kormányzati szintek hatékony együttműködésén alapuló rendszer kialakításának gondolata fokozatosan beépült az uniós politika célkitűzései közé, melynek egyik fontos mérföldköve volt *A többszintű kormányzás fehér könyve* (THE COMMITTEE OF THE REGIONS ..., 2009), mint irányadó dokumentum kidolgozása 2009-ben.

A helyi és regionális szintek potenciálisan növekvő hatalmi súlya tehát – a szupranacionális szereplők már említett megerősödése mellett – alapvetően hozzájárul a vesztfáliai rendszer hagyományos szereplői, az államok súlyának csökkenéséhez. E súlypontáthelyeződés azonban nem mentes konfliktusoktól. Az Európai Unióban ez igen gyakran felszínre kerül a közösségi és a nemzeti szintek között az egyes politikai döntési kompetenciák feletti hatáskör gyakorlásának kérdésében (a vita lehetséges elfajulásának egyik sajnálatos kifutása a napjainkban zajló, Nagy-Britannia uniós tagságának megszüntetését célzó politikai folyamat, ismertebb nevén a Brexit). Ugyanakkor, mint a ahogyan a centrum-periféria relációk kapcsán már utaltunk rá, ugyancsak feszültség húzódik a nemzeti és a szubnacionális, elsősorban a regionális szintek között. A regionális nacionalizmustól való félelem folyamatosan körülveszi a regionalizmusról szóló társadalmi-politikai diskurzust. Az állami hatalmi centrumok alapvetően ellenérdekeltek bármekkora mértékű döntési autonómia megadásában a regionális entitások számára, tartva attól, hogy ezek a tapasztalatok alapján könnyen a területi szeparatizmus bástyaivá válhatnak (v. HOUTUM, H. 2000). Ennek megfelelően tehát a régióknak, így a határon átnyúló regionális kezdeményezéseknek is lényegében „ellenszélben” kell dolgozniuk. Működésük, lehetőségeik, s ezáltal sikerességük is igen nagy mértékben a mindenkori központi kormányzattal szemben kivívott pozícióik függvénye.

4.4. Az elméleti keretek összegzése

Az előzőekben felvázolt három fő pillérre építő koncepcionális keret tehát szándékaim szerint kijelöli azon gondolati alapvetéseket, melyekre kutatásom empirikus vizsgálatait a továbbiakban fel tudom építeni. Ugyanezen keretek – a felvázolt elméletek más tudományterületek irányába mutató kapcsolódási pontjai révén – lehetőséget biztosítanak arra is, hogy a disszertációban tárgyalt problémakör jelen vizsgálatának eredményei a társadalomtudományok minél széles körében hasznosulhassanak.

A három gondolati keret ugyanakkor nemcsak, illetve nem elsősorban egymás mellett áll, hanem jelentős mértékben egymásból is építkezik. A nemzetállamok felségterülete adja azt a térbeli alapegységet, melyen belül a centrum-periféria megközelítés révén az elsősorban hatalmi jellegű térbeli függőségi viszonyok vizsgálhatóvá válnak. Az e függőségi viszonyon való túllépés igénye pedig magával hozta a normatív keretek fellazulását, mely jelentős részben a szubnacionális térségi szintű entitások és a közöttük zajló interakció megerősödésében manifesztálódott.

A dolgozat további részében tehát e hármas megközelítésen keresztül kívánom tárgyalni a helyi/regionális szintű határon átnyúló intézményesülés kelet-közép-európai megvalósulásához kapcsolódóan végzett empirikus vizsgálataimat.

V. Módszertani keretek

Mint arra a kutatási előzmények bemutatásakor már utaltunk, a határok vizsgálatára irányuló módszertanok skálája meglehetősen széles, az erőteljesen matematizált, kvantitatív eszközkészletek alkalmazásától a kvalitatív jellegű mélyfúrásokig. A leginkább matematizáltak a határ gazdasági barrier szerepét kutató vizsgálatok számítanak. E kutatási probléma már a 20. század első felében is felbukkant, például a területi érzékenységgel (is) rendelkező német közgazdászok (CHRISTALLER, W. 1933; LÖSCH A. 1940; GIERSCHE, H. 1949) műveiben, akik a határt, mint gazdasági akadályt vizsgálták, amely gátolja, illetve megdrágítja a rajta keresztül folyó áramlásokat, s hátrányos helyzetbe hozza a határ mentén elhelyezkedő térségeket a központi fekvésűekkel szemben. A közgazdaságtan azonban csak az 1970-es, de még inkább az 1980-es évektől kezdett szélesebb körben érdeklődni a határhoz köthető problémák, például a határok okozta többletköltségek iránt, modellezve ezek hatásait (NIJKAMP, P. ET AL. 1990; NIJKAMP, P. 1995; RATTI, R. 1993a; 1993b; stb.).

Az áramlásra vonatkozó adatok mellett az 1990-es, 2000-es évek folyamán jelentős figyelem fordult a határok mentén található térségek fejlettségi státuszának változásai irányába (pl. ENGEL, D. 1999; NIEBUHR, A. – STILLER, S. 2002; NIEBUHR, A. 2004; 2005; NIEBUHR, A. – SCHLITTE, F. 2008; TOPALOGLOU, L. ET AL. 2005; 2009). Az Európai Közösség országaiban az e megközelítés keretében napvilágot látott mérési kísérletek létjogosultságát az adta, hogy mérhetővé kellett tenni a határon átnyúló együttműködésekre fordított anyagi források felhasználási hatékonyságát, visszaigazolvával a közösségi döntéshozás számára a támogatás-politika hasznosságát. Ez nem csak a szorosabban vett tudományos kutatás területén indukálta új mérési technikák kidolgozását, hanem az alkalmazott vizsgálatok körében is (ESPON 2010; 2012; 2013a; 2013b; ORESUND COMMITTEE 2013; OECD 2013, stb.). Ezekben a hagyományos statisztikai mutatók felhasználása mellett olyan indexekkel, mérési kísérletekkel is találkozhatunk, melyek például a határok strukturális dimenzióinak kvantifikálása (1. Függelék), vagy éppen a határon átnyúló együttműködés néhány kiemelt jellemzőjének számszerűsítése (2. Függelék) révén próbálták mérni a határok nyitottságát, illetve az együttműködés elmélyültségét (valamennyi esetben a magasabb összpontszám jelentette a „kedvezőbb” helyzetet, azaz a nyitottságot és az elmélyült együttműködést).

E pozitivistá módszertanokhoz kapcsolódóan azonban alapvető problémát jelent a nyomonkövethetőség. Az áramlások esetében ennek oka részben a virtuális térben zajló áramlások növekvő súlya, részben pedig, hogy a földrajzi térben zajló áramlások esetében a határ átkelési pontjai – amelyek a keresztmetszeti adatgyűjtés alapjai – számos esetben immár nem képezik folyamatos monitoring színhelyét, például a Schengeni Övezet belső határai mentén, így itt a határon átnyúló mozgásokról csak egyedi felméréssel szerezhetők információk (pl. FARKAS GY. 2016). Jelen vizsgálatunk szempontjából ugyanakkor relevánsabb probléma, hogy az adatok rendelkezésre állásuk esetén is sokkal inkább csak az időbeli tendenciák érzékeltetésére, semmint egyenes következtetések levonására alkalmasak. Számos, inkább erősen elválasztónak számító határ élénk interakciók színtere: erre jó példát jelentenek az Amerikai Egyesült Államok szárazföldi határai Kanadával, illetve Mexikóval (COLEMAN, M. 2005; KONRAD, V. A. – NICOL, H. N. 2008; PAVLAKOVICH-KOCHI, V. 2011; LLERA, F. ET AL. 2011, stb.), vagy az EU külső határai (PAASI, A. 1999; ALLINA-PISANO, J 2009; STUDZIŃSKA, D. – DOMANIEWSKI, S. 2016, stb.). Mindeközben számos, tulajdonképpen nyitott belső uniós határ mentén alacsony aktivitás figyelhető meg, mely igen különböző – főként történelmi/kulturális – okokra vezethető vissza (PERKMANN, M. 2003; SOUSA, L. D. 2013; PETE M. – GYELNÍK T. 2016).

Ugyanez elmondható a határ mentén fekvő területek státuszának változásához kapcsolódó vizsgálatokról is. Bár számtalan tanulmány (lásd korábban) bizonyította már a megélénkülő határon átnyúló interakciók és együttműködések hozzáadott értékét a határ mentén fekvő térségek társadalmi-gazdasági státuszának javulását illetően, s az „ilyen volt – ilyen lett” jelleggel megfogalmazott bemutatások a pozitív változásokat jelentős részben a határok nyitottabbá válásával állítják párhuzamba, a fizikai választóvonalak feloldódása az EU belső határai mentén sok helyen nem érhető tetten a mutatók javulásában, különösen, ha a központi fekvésű területekhez viszonyítunk, amelyek az erőforrások koncentrálódása okán abszolút versenyelőnyt élveznek bármely országon belül. Ehhez társulnak még olyan módszertani problémák, mint a különböző statisztikai hivatalok által gyűjtött adatok egymással való összevetésének problémái, az adatgyűjtések által figyelmen kívül hagyott, határon átnyúló karakterrel jellemezhető jelenségek (pl. szürke, illetve fekete gazdaság, regisztrálatlan ingázás, stb.), valamint a

strukturális jellemzők és az együttműködési intenzitás fent említett számszerűsítési kísérleteinek módszertani kétségei.

Jelen kutatásom keretében ugyanakkor az államhatárok továbbélő politikai földrajzi jelentőségét kívánom bemutatni Kelet-Közép-Európában, amellel érvelve, hogy a határok – illetve rajtuk keresztül az egyes államhatalmi központok – a társadalom mindennapi életére, illetve működésére továbbra is jelentős hatással bírnak. Mindehhez pedig elengedhetetlenül szükséges, hogy a határoknak a társadalmi interakciókra ható szerepét minden kétséget kizáróan világossá és láthatóvá tegyem. E szempontból a kvalitatív irányultságú vizsgálatok, melyek a helyben élő lakosság, illetve aktív társadalmi és gazdasági szereplők saját percepcióit veszik elsősorban figyelembe, sokkal többet árulhatnak el a határ valódi nyitottságáról, mint a statisztikai mutatók. A határon átnyúló együttműködés sikerességét, illetve akadályainak okait sokkal inkább mélyfúrás-jelleggel, a társadalmi oldalról vizsgálva, a határok meghaladásában és újratermelésében részt vevő szereplők tapasztalatainak számbavételével látom érdemesnek elvégezni, ezért vizsgálatom alapvetően kvalitatív eszköztárral operál, s a kvantitatív vizsgálatok inkább csak kiegészítésként kerülnek bemutatásra.

Kutatási hipotéziseim bizonyítása során alapvetően két térségi szinten közelítem meg a kérdést, mindkét esetben széles tematikai fókusszal dolgozva:

- Az első vizsgálat nemzeti szinten elemzi a szakpolitikák központosítottságát, s ebből eredően a határok által létrehozott különbségeket. Ennek keretében néhány kiemelt, a határon átnyúló együttműködésben problémát jelentő, éppen ezért a nemzeti/állami kompetenciák egymással és a helyi érdekekkel történő ütközését legjobban szemléltető szakterület (egészségügyi és szociális ellátás, mobilitás és közlekedés, oktatás és munkaerőpiac, környezetvédelem, válságkezelés, egyéb) szabályozási mechanizmusainak megismerése, és az ezekből eredő centrum-periféria konfliktus feltárása képezi vizsgálatom fő eszközét. A felhasznált információk itt szakértői interjúkból származnak, melyek az adott tématerületet munkájuk révén jól ismerő szakemberekkel készültek. Ezt kiegészíti a leginkább releváns nemzeti és – kisebb részben – európai uniós szabályozások vonatkozó pontjainak bemutatása és elemzése.

- A második vizsgálat ezzel szemben egy területileg lokálisan, illetve regionálisan fókuszált kutatás. A vizsgálat helyszínét az Ister-Granum régió, ezen belül is főként Esztergom és Párkány városai jelentették, amelyek az elmúlt évtizedekben a határon átnyúló intézményesült együttműködés leginkább prosperáló példáját jelentették a kelet-közép-európai térségben. A vizsgálat információs alapját itt ún. virilis interjúk képezik, azaz olyan, valamilyen szférában vezető pozíciót betöltő térségi szereplőkkel igyekeztem interjút készíteni, akik releváns információkat nyújthattak a különböző állami rendszereknek a határon átnyúló együttműködést, illetve spontán interakciókat gátló eltéréseiről.

E kettős vizsgálat képezi tehát kutatásom empirikus fejezeteit. Ugyanakkor ezen esettanulmányokra alapozott vizsgálatok előtt fontosnak tartom bemutatni, milyen politikai és kulturális földrajzi sajátosságokkal rendelkezik a kelet-közép-európai térség és hogyan találkozott mindez a rendszerváltozás és főként az ezredforduló után Európa ezen felében is egyre inkább teret nyerő nyugat-európai integrációs diskurzussal. Esettanulmányaim tapasztalatait mindezek figyelembe vételével igyekszem bemutatni és értelmezni.

VI. A határon átnyúló együttműködés nyugat-európai modellje

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy párhuzamba állítsam egymással a Nyugat-Európában az elmúlt évtizedekben a határon átnyúló együttműködésekhez társuló tudományos és szakpolitikai diskurzus lényegi mondanivalóját a kelet-közép-európai térség sajátos történelmi fejlődéséből eredő, meglehetősen összetett viszonyával az országhatárokhoz, és ezen keresztül a határon átnyúló interakciókhoz, illetve együttműködéshez. Ezen összevetéssel célom rávilágítani arra, hogy bár e kelet-közép-európai térség látszólag igen gyorsan magáévá tette a határok átlépésének fontosságát, s ennek megfelelően az országhatárt átszelő helyi és regionális spontán és intézményesült kapcsolatok – mint arra korábban, a kutatási előzmények kapcsán már rámutattam – igen látványos bővülést mutattak, a határokhoz itt lényegesen más politikai-társadalmi szemlélet és kollektív élmények tartoznak, mint Európa nyugati felében. Így a határokon átnyúló térségi együttműködések is másként csapódtak le a társadalmi és politikai gondolkodásban, így végső soron a fejlesztéspolitikában is.

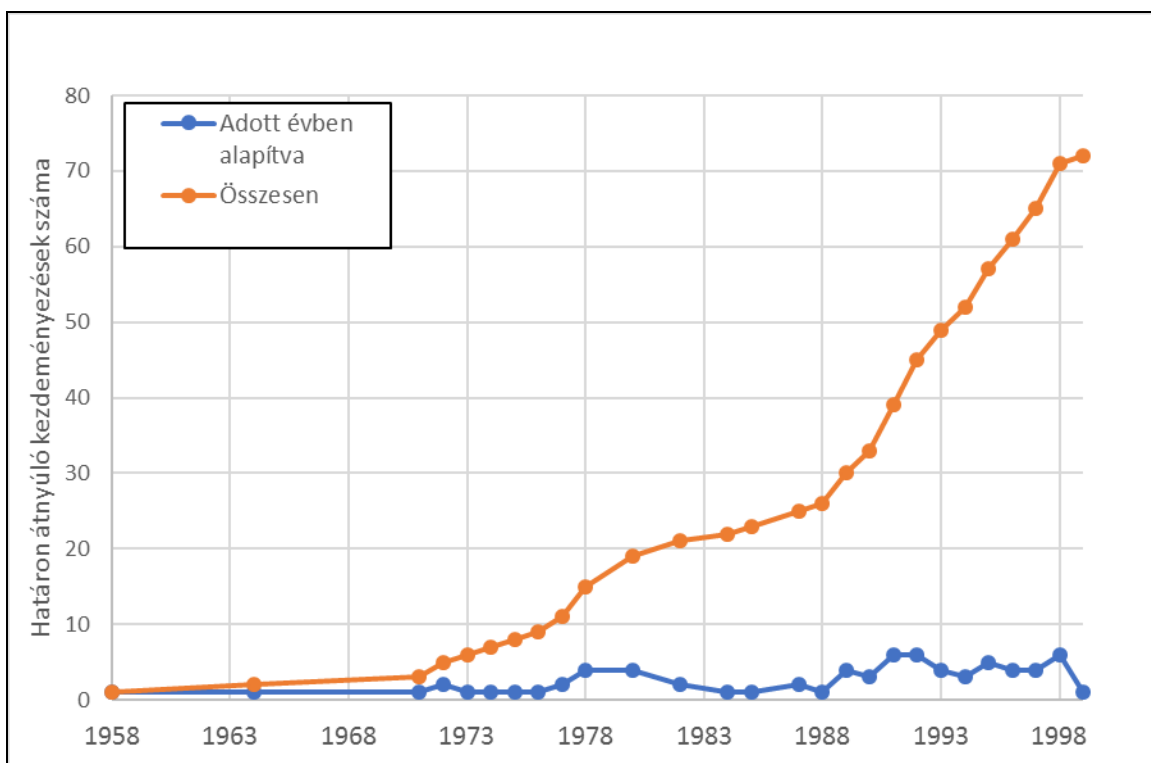
Az összevetés keretében először jelen fejezetben röviden és tömören bemutatom a határon átnyúló térségi együttműködéseknek a nyugat-európai integrációs gondolatokra és mindennapi társadalmi-gazdasági igényekre alapozott történeti fejlődését és a nemzetállami (elsősorban jogi) keretekhez való viszonyukat, külön kiemelve az együttműködések intézményi lehetőségeinek fejlődését és aktuális helyzetét. Külön kiemelten tárgyalom az európai területi társulás (ETT, gyakrabban használt nevén EGTC: *European Grouping for Territorial Cooperation*), mint a nemzetállami kereteket meghaladni kívánó, az európai uniós közösségi jogrendben rögzített intézményi-jogi forma kialakulását, elterjedését és sajátos nagytérségi területi mintázatait, mely igen jó indikátorát jelenti majd a határon átívelő kapcsolatokra fektetett hangsúly térbeli különbségeinek.

A társulások létrejöttére vonatkozó volumenadatok összevetése során kirajzolódó különbségeken keresztül igyekszem rávilágítani a kelet-közép-európai térség sajátos vonásaira az intézményesült együttműködések vonatkozásában. Ezeket részletesen a következő fejezetben elemzem majd, melyben a térségnek az államhatárokhoz kapcsolódó legfontosabb történelmi és politikai földrajzi vonatkozásain keresztül vizsgálom meg, milyen sajátos környezet veszi körül a határon átnyúló interakciókat és

intézményesült kapcsolatokat, és milyen eltérő motivációk társulnak e kapcsolatok erősítéséhez vagy elhanyagolásához. Végso soron e térségi és a nyugat-európai külső környezetek sajátosságait összegezve képet kaphatunk a lényegi eltérésekről a két gondolati rendszer között, megalapozva ezzel a következő fejezetek empirikus vizsgálatait, melyeket így a közösségi és a térségi, illetve nemzeti szemszögből egyaránt értelmezni tudunk.

6.1. A határon átnyúló együttműködés és az európai integráció

A mai értelemben vett határon átnyúló együttműködés, mint a helyi/regionális szinten fellépő igényeket a nemzetállami kereteket átlépésével biztosítani kívánó térségi partnerségi forma a 20. század közepének Nyugat-Európájában alakult ki. Bár a határ két oldalán, egymás szomszédságában található térségek közötti, sokszor spontán interakciók és együttműködések a korábbi időszakokban is jellemzők volt, akár a hétköznapi életben (kereskedelem, iskolába járás, idénymunka), akár rendkívüli helyzetek (háborúk, természeti katasztrófák, stb.) idején, komoly előrelépést e tekintetben mégis a határok felett átívelő intézményi formák kialakulása jelentett. Ennek első ismert példája az 1958-ban a német-holland határ mentén létrejött EUREGIO volt, mely elsősorban a két oldal települési önkormányzatainak szövetségbe tömörülésén alapult. A sikeresnek bizonyuló kezdeményezést a következő években, évtizedekben újabb, hasonló módon szerveződő regionális együttműködések követték mindenfelé a Vasfüggönytől nyugatra fekvő Európában. Később, a szocialista tömb felbomlása után a kontinens keletebbi felében is egyre inkább elterjedtek e kezdeményezések, így az ezredfordulóra már mintegy 72 euroregionális szervezet létezett Európa-szerte (PERKMANN, M. 2003). Az intézmények számának dinamikus növekedésében jelentős szerepet játszott, hogy a határtérségek közös érdekei, problémái számára közös, európai szintű fórumként 1971-ben létrehozott Európai Határregiók Egyesülete (AEBR) lobbitevékenységének eredményeként a 80-as évektől közösségi pénzügyi támogatásban is részesülhettek. Az AEBR, mint stabil szakmai háttérszervezet megalakulása, valamint a pénzügyi lehetőségek bővülése jól kirajzolódik a határon átnyúló regionális kezdeményezések megalakulásnak idővonalán (2. Ábra).

**2. Ábra A határon átnyúló regionális kezdeményezések
számának változása 1958-1999 között**

Forrás: PERKMANN, M. 2003

Bár a határon átnyúló intézményesült együttműködések fejlődése lényegében egyidős az európai integráció elindulásával, s így a két folyamat már az 1950-es évek végétől egymással párhuzamosan bontakozott ki, közöttük sokáig nem volt érdemi kapcsolat. A határok lebontása és a határ menti térségek fejlődése, mint az európai integráció által elérendő célok implicit módon – a termelési tényezők szabad áramlása és a kiegyensúlyozott területi fejlődés formájában – már a Római Szerződésben is megjelentek ugyan (lásd: EUROPEAN UNION 1957: TITEL I, III, illetve XIV), ekkor még, mint elvi célkitűzések, az európai közösség (EGT, majd EU) csak évtizedekkel később ért el kézzelfogható eredményeket e célok valóra váltásában. A közösség tagállamait elválasztó fizikai és adminisztratív határok oldását célzó Schengeni Egyezmény aláírása (1985) és az európai közös piac belátható időn belüli létrehozását előíró Egységes Európai Okmány elfogadása (1986) jelezték azt a paradigmaváltást a közösségi szakpolitika irányából – összefüggésben a közgazdaságtani és így a gazdaságföldrajzi

szakirodalomban már említett kutatási irányvonal felbukkanásával –, mely a határokat alapvetően a nemzetgazdaságok közötti elválasztó szerepük felől értelmezte, s feloldásukat a mélyebb integráció elérése szempontjából létfontosságúnak tartotta. Mindezek eredményeként a határok meghaladására irányuló közösségi szakpolitika a nyolcvanas évek második felében explicit módon is megjelent a közösség beavatkozási célterületei között. Szükségessé vált azonban az integrációs folyamat és a térségi együttműködés célkitűzéseinek és eszközeinek összehangolása.

A nyolcvanas évek vége előtti időszakra vonatkozóan ugyanis az európai integráció és a határon átnyúló együttműködés egymáshoz képest különutas fejlődése alapvetően a különböző kiindulási céljaikra vezethető vissza (WASSENBERG, B. – REITEL, B. 2015). Miközben az európai integráció a kontinens népeit szeretne volna közelebb hozni egymáshoz, valamint általánosságban békét és jólétet teremteni, a határon átnyúló együttműködés a határtérségek és az ott élők mindennapi problémáira keresett gyakorlati megoldásokat. Emellett eszköztáruk is különbözően alakult. Az európai integráció az államok feletti dimenzióban mozogva fokozatosan alakította maga számára a játékteret, például a közösségi jogrendszer létrehozásával, amely azután az integráció egész területén egyformán érvényes szabályozás és szakpolitikák alapját jelentette. A határon átnyúló együttműködések ehhez képest kevésbé működhetek egyazon foratókönyv alapján a közösség valamennyi országában: az együttműködéseknek elsősorban az adott országokban érvényes nemzeti szabályozásokhoz, illetve a releváns bi- és multilaterális egyezményekhez kellett igazodniuk, s maguknak kialakítaniuk a közös munka adekvát módját. Így a határon átnyúló térségi kezdeményezéseket igen nagyfokú differenciáltság jellemezte a szervezeti felépítéstől kezdve a résztvevők összetételén és a elérendő célokon át a működési hatékonyságig.

Az európai integráció és a határon átnyúló együttműködés közötti szálak szorosabbra fonódásában jelentős szerepet játszott, hogy a regionális politika reformját (1988) követően az Európai Bizottság deklarálta egyre nagyobb szerepet szánt a határon átnyúló együttműködésnek az európai integráció megvalósításában. A gyakorlat szempontjából ezt a mérőföldkőnek számító INTERREG Községi Kezdeményezés 1990-ben történt elindítása jelezte. A kezdeményezés kifejezett célja a határok társadalmi, gazdasági és kulturális akadályozó szerepének leküzdése volt, a határon

átnyúló együttműködés támogatása révén, elsősorban a határ menti lokális és regionális entitások – emellett pedig kisebb részben a transznacionális és interregionális partnerségek – szintjén. A támogatás-politika lényegi elemét a közös, a határ két oldalának szereplőit egyaránt bevonni szándékozó beavatkozások, projektek közösségi forrásból történő részleges vagy teljes finanszírozása jelentette, mely révén a résztvevő szomszédos határoldalak között megerősödhetnek a társadalmi és gazdasági kapcsolatok.

Programidőszak	Résztvevő tagállamok száma	Költségvetés (2015-ös árfolyamon számolva)
INTERREG I (1990-1993)	11	1,1 Mrd ECU
INTERREG II (1994-1999)	11, majd 15	3,8 Mrd ECU
INTERREG III (2000-2006)	15, majd 25	5,8 Mrd EUR
INTERREG IV (2007-2013)	27, majd 28	8,7 Mrd EUR
INTERREG V (2014-2020)	28	10,1 Mrd EUR

3. Táblázat Az INTERREG az egyes programozási időszakokban 1990-2020

Adatok forrása: EURÓPAI BIZOTTSÁG

Az INTERREG az elkövetkezendő évek során meglehetősen sikeresnek bizonyult – nem utolsósorban azért, mert e forrásokat a regionális politika támogatásaitól eltérően a közösség kedvezőbb fejlettség státuszú térségei is igénybe vehették –, ennek megfelelően jelentősége és pénzügyi kerete az egymást követő tervezési időszakok során folyamatosan növekedett (3. Táblázat). A 2007–2013 közötti uniós költségvetési időszakra pedig az alap Európai Területi Együttműködés (ETE) néven beépült az Európai Unió regionális (kohéziós) politikájába.

A szemantikai váltás a *határon átnyúló* megközelítéstől a *területi* felé egyértelműen jelzi a hangsúlyeltolódást az egymással szomszédos terület egységek és politikai intézményeik együttműködése irányába (WASSENBERG, B. – REITEL, B. 2015), vagyis a szándékot, hogy a határon átnyúló partnerségek elsősorban a helyi és regionális szinten szerveződjenek, melyeket e térségi szintek érdekelt szereplői maguk irányítanak. Végül soron tehát az Európai Unió a tartós térségi partnerségek kialakításának szándékát

támogatja, melyet az új intézményi keretek kialakításával is erősíteni igyekezett az elmúlt években.

Melyek azonban azok az intézményi keretek, amelyek a helyi/regionális szintű partnerségek számára adekvát eszköztárat biztosítanak arra, hogy a térségi szereplők a nemzeti kereteken felülemelkedve, azt meghaladva is közösen alakítsák saját sorsukat az együttműködés célterületein? A következőkben ezeket fogjuk ismertetni, röviden bemutatva e határon átnyúló intézményi keretek történelmi előzményeit és a nemzeti keretekhez fűződő viszonyukat.

6.2. Az intézményi keretrendszerének fejlődése¹

Ákárcsak a modern államhatárok, a határon átnyúló intézményesült együttműködések is európai „találmánynak” tekinthetők. Az első, máig is fennmaradt, ám csak részben földrajzi közelségen alapuló partnerségi forma a *testvértelepülési/testvérvárosi együttműködés*, mely – bár már a történelem korábbi időszakaiban is létezett – főként a II. világháború után, az 1950-es években vált elterjedtté a helyi szintek közötti együttműködés számára. E sok esetben inkább csak szimbolikus partnerkapcsolati forma elterjedése azonban érdemben csak kevésbé járult hozzá az együttműködések megvalósulásához és az ezt támogató stabil intézményi keretek kialakulásához. A ténylegesen is intézményesült határon átnyúló együttműködések alapját az *euoregionális szerveződések* megjelenése jelentette, elindítva a normatív keretek átalakulását, mely a későbbiekre alapvetően meghatározta az országhatárokat átlépő szubnacionális területi szerveződések fejlődési irányát. Ám az EUROREGIO 1958-as megalapításától még hosszú út vezetett napjaink mértékadó együttműködési formáinak megszilárdulásáig.

A normatív keretek átalakulásában fontos elem volt az önálló jogi személyiséggel rendelkező szervezetek létrejötte. A korai évtizedek jellemző együttműködési formái, mint a fent említett testvérvárosi partnerségek és eurorégiók még nem hoztak létre önálló, a határ mindkét oldalán elismert jogi személyt, s nagyobb részt csak konzultatív alapon, semmint formalizált módon működtek. Ugyanakkor a közös munka egyre inkább

¹Az alfejezet jelentős mértékben támaszkodik a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálat (CESCI) által összeállított, „Határokon átnyúló együttműködés” c. oktatási segédanyagra. A szerző ezúton mond köszönetet a segédanyag összeállítóinak a felhasználáshoz való szíves hozzájárulásukért.

feltételezte bizonyos állandó intézményi keretek kialakítását, melyen belül az együttműködés jogilag szabályozottan, nagyobb állandósággal működhetett. Az első adekvát választ az Európa Tanács (*Council of Europe*, nem tévesztendő össze az Európai Tanáccsal) adta, amikor 1980-ban Madridban elfogadta a Területi Önkormányzatok és Közigazgatási Szervek Határ Menti Együttműködéséről Szóló Keretegyezményt (röviden: Madridi Keretegyezmény), amely a nemzetközi jog keretein belül kívánt lehetőséget nyújtani a határon átnyúló térségi együttműködések intézményesülése számára. A Madridi Konvencióra hivatkozva számos államközi bilaterális (kétoldalú) vagy multilaterális (többoldalú) egyezmény született (Benelux Egyezmény 1986; Bayonne-i Egyezmény 1995; Karlsruhe-i Egyezmény 1996), amelyek lehetővé tették különféle határon átnyúló szervezetek megalapítását. E szervezetek azonban nem új intézményi formákat jelentettek, hanem egy-egy adott ország jogrendjében már létező jogi formákat, melyekhez immár külső szereplők is csatlakozhattak. Ilyen formák például a nagyobb kiterjedésű területi együttműködések koordinációja céljából létrehozott *munkaközösségek*, a határon átnyúló városi agglomerációk körében előszeretettel alkalmazott *eurometropoliszok* (eurometropoliszok), valamint az *eurometropoliszok* *együttműködési csoportosulásai* (*Euroregional Cooperation Grouping*, ECG) – bár utóbbi formában működő intézmény létrehozására ezidáig még nem került sor.

Az igazi áttörést az erős regionális intézményi formák kialakításában az uniós jog szerinti együttműködési keretek, nevezetesen az *EGTC* (*European Grouping for Territorial Cooperation*) jogi intézményének kialakítása jelentette 2006-ban (ld. Az EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 1082/2006/EK RENDELETE...). Az EGTC (magyarul: európai területi társulás, ETT) újdonsága a többi modellel szemben abban áll, hogy valamennyi érintett országban önálló jogképességgel rendelkezik, s önálló intézményeket (akár iskolát, kórházat, szociális alapot, stb.) és nonprofit vállalkozásokat alapíthat és tarthat fenn, a határ mindkét oldalán. Bár az érintett országok hatóságainak jóvá kell hagyniuk az ottani tagok csatlakozását az EGTC-hez, kötelező erejű rendelet szabályozza a bevezetését minden uniós tagállamban, a tagállami jóváhagyás pedig csak kivételes esetekben (közbiztonsági, közegészségügyi vagy közérdeket veszélyeztető kockázat esetén) tagadható meg. A rendelet módosítása (AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 1302/2013/EU RENDELETE...) óta pedig immár lehetőség van harmadik országbeli – tehát

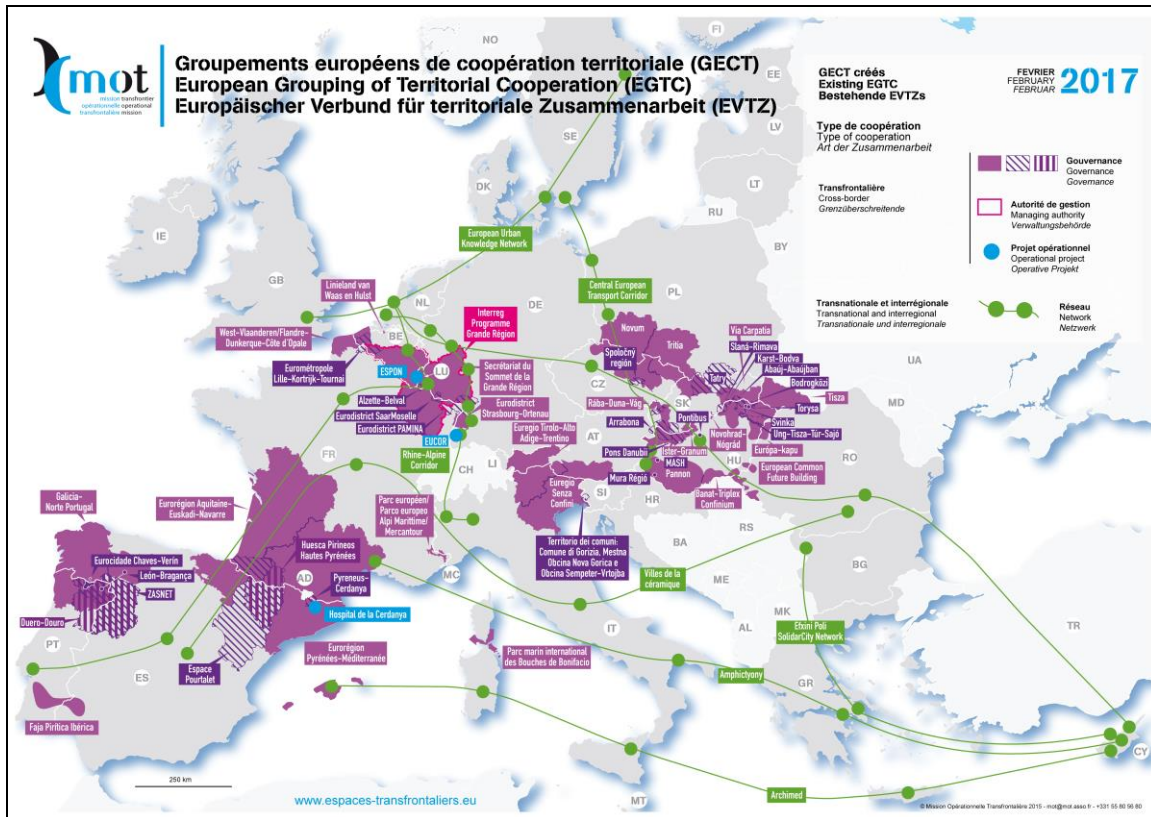
nem EU-tagállamokban működő – tagok részvételére is, amennyiben az érintett harmadik ország jogszabályai vagy a tagállamok és az adott állam közötti megállapodások ezt lehetővé teszik.

Az EGTC-rendelet alapvető változást hozott a regionális és állami szintek közötti viszonyrendszerben, hisz elviekben létrejött egy olyan, a területi államok kereteit átlépő entitás, amely fölött az egyes államok korlátozott szuverenitással bírnak, az EGTC-k jogosultságait ugyanis a közösségi jog garantálja. A helyzet azonban ennél némileg összetettebb, hiszen – a rendelet kötelező elfogadásán túl – a tagállami jóváhagyás minden esetben szükséges a társulások megalapításánál, valamint a tagfelvételnél, bár a jóváhagyás megtagadására a rendelet igyekezett minél szűkebbre szabni a kereteket (1302/2013/EU RENDELET: 4. CIKK). Ezzel együtt is kijelenthető a tapasztalatok alapján, hogy az EGTC-k hatékony működése nehezen képzelhető el az érintett államok kormányzatával fenntartott rendszeres és partneri szellemű szakmai kapcsolat híján.

Az Európai Unió igen komoly reményeket fűzött az EGTC intézményéhez. Mint korábban már utaltam rá, az európai közösség az integráció erősítése érdekében az elmúlt években egyre inkább magáévá tette a többszintű kormányzás elképzelését, e modell gyakorlati megvalósításában pedig immáron jelentős szerepet szánt az EGTC intézményének. Ezt jelzi a Régiók Bizottsága által elfogadott *A többszintű kormányzás fehér könyve* címet viselő dokumentum is, mely a nyílt kormányzatiságban (*governance*) látja az erős Európa kulcsát (THE COMMITTEE OF THE REGIONS ... 2009; p. 5.). E kormányzatiság érvényesülése feltételezi, hogy a helyi és regionális hatóságok valódi partnerként vesznek részt az európai integráció építésében, illetve, hogy az intézményi és a partnerségi alapú kormányzatiság egyaránt érvényesül (p. 5.). Némileg sarkítva mindez tehát egy közösségi szintű törekvést jelent egyfelől a helyi és regionális szint megerősítésére a centralizált állami irányítás egyfajta ellensúlyozásaként, másfelől pedig a nemzetállami kereteken túlnyúló új helyi/regionális intézményeknek a nemzetállamokon belül kialakultakkal való egyenlő elismertetésére.

A területi együttműködés erősítését a dokumentum a gazdasági, társadalmi és területi kohézió céljainak elérésében létfontosságúnak tartja (p. 29.), kiemelve az EGTC-t, mint a területi együttműködés leginkább adekvát eszközét (p. 29.). A dokumentum előírározta a meglévő és az újonnan alapítandó EGTC-k fokozott támogatását, valamint az EGTC-

rendelet (akkor még) tervezett felülvizsgálatának segítségével, továbbá felhívta a tagállamokat az eszköz iránti figyelemfelkeltésre, és a regionális és helyi hatóságokkal való fokozottabb együttműködésre az EGTC-k megalapítása során.

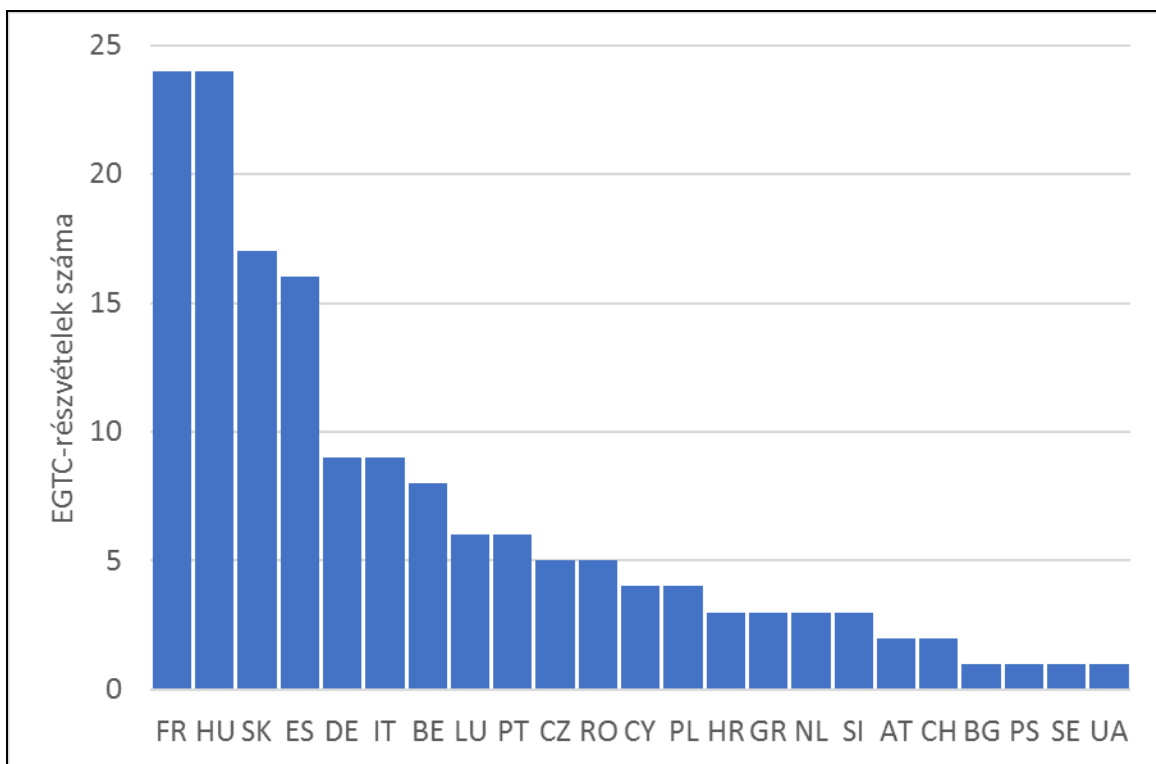

3. Ábra EGTC-k Európában (2017 februári állapot)

Forrás: MISSION OPÉRATIONNELLE TRANSFRONTALIÈRE

Az EGTC-ként szerveződő társulások az elmúlt évtized folyamán igen gyorsan elterjedtek Európában (3. Ábra). Jelenleg (2017 áprilisában) 65 bejegyzett EGTC létezik Európában, és további mintegy 20 áll az előkészítés valamilyen fázisában (COMMITTEE OF THE REGIONS, 2017). Noha e számadatok a területi társulások négy altípusát (határon átnyúló regionális fejlesztési, hálózati, projekt, programozási) egyaránt összefoglalják, a társulások túlnyomó része (56) az első csoportba, a klasszikus határ menti EGTC-k közé tartozik. Ezen „legújabb generációs eurorégió” néven is aposztrofált szerveződések tehát egyszerre jogi és földrajzi kategóriaként jelennek meg, összekapcsolva a területileg többé-kevésbé összefüggő, aktív társadalmi-gazdasági szálakkal egybefűzött, és, ami az

alapítás szempontjából a leginkább lényeges, közös fejlődési perspektívával rendelkező határ menti, illetve határ közeli térségeket. Ezen, az eurorégiós hagyományokra épülő „területi gondolkodás” lényeges, hiszen a földrajzi közelségre és az ebből eredő hasonlóságokra a társulások ugyanúgy építenek, mint a határ által létrehozott különbségekre. Ugyancsak meghatározó az együttműködések sikere szempontjából a sorsközösségbe vetett hit, amely egyfajta térségi identitás teremtéséhez járulhat hozzá, érzelmi kötöttségeket eredményezve a határon átnyúló kapcsolatok és az ezeket támogató intézményrendszerek irányába.

4. Ábra Az Európai Unió tagállamai és a társult államok a területükön működő EGTC-k száma alapján

Adatok forrása: COMMITTEE OF THE REGIONS, 2017

Az EGTC-ket gyors elterjedésük mellett egy másik karakterisztikus, területi szempontból mindenképpen kiemelendő tulajdonság is jellemzi, mégpedig, hogy sajátos, a fenti térképen is jól látható területi koncentrációt mutatnak a közösség egyes határai, illetve országai mentén, míg máshol jóval kevésbé fordulnak elő. Összeurópai szinten két

nagy sűrűsödési terület jellemzi az európai területi társulások elterjedését, amely lényegében két ország, Franciaország és Magyarország határ menti térségeit jelenti. Jelenleg mindkét országban 24 különböző területi társulásban vesznek részt partnerek, amivel a messze vezetik a rangsort a harmadik helyen álló Szlovákia (17) előtt (4. *Ábra*).

A két, jelentősen eltérő méretű ország tehát hasonló mértékben képes profitálni a határon átnyúló együttműködés új intézményi modelljéből. Az országméret kérdése egyébként sem meghatározó a határon átnyúló interakciók kérdésében. Bár logikusnak tűnhet, hogy a nagyobb népességű országok már csak a nagy számok törvénye alapján is – több határszakaszuk, hosszabb határaik révén – több partnerkapcsolat kialakítására képesek, a kis méretű országok esetében a szomszédokkal való együttműködés éppen e kis méret, azaz a határ menti területek nagyobb aránya miatt potenciálisan nagyobb szerepet játszhat ezen országok életében. Mint korábban utaltunk rá, az együttműködések intenzitása ennél sokkal összetettebb tényezők eredményeként lesz magas vagy alacsony (PETE M. – GYELNÍK T. 2016). Az EGTC-k száma önmagában egyébként nem is alkalmas a határon átnyúló interakciók volumenének értékelésére. Erre igen szemléletes példát jelentenek azon országcsoportok, melyek erős történelmi és kulturális összekötöttségük ellenére kevésbé élnek az EGTC intézményi lehetőségeivel az egymás közötti kapcsolattartás és közös munka során. Ilyen például a Benelux államok vagy a skandináv országok csoportja, amelyek már az európai integrációt megelőzően is igen szoros kapcsolatban álltak egymással, ezen országcsoportok ugyanakkor egymás között alig vesznek részt EGTC-kben (ilyen téren a legszorosabb partnerség Belgium és Luxemburg között van, ők négy EGTC munkájában vesznek részt közösen, ezek között azonban csak egy olyan található, amiben más ország nem vesz részt). Hollandia viszont példának okáért csak egy Belgiummal közös határ menti EGTC-ben vesz részt, a skandináv országok közül pedig mindössze csak Svédország vesz részt egyetlen (!) hálózati EGTC-ben.

E látszólagos ellentmondás feloldását épp a nagyfokú integráltság jelenti. Mind a Benelux államok, mind pedig a skandináv országok számos közös intézmény működtetnek, s – mivel a történelmi múltban időnként közös állami keretek között is működtek – az országok jogrendjei is igen nagy mértékben hasonlítanak egymásra. Ennek következtében az egymás közötti határok – a világháborúk rövid időszakaitól

eltekintve – sohasem bírtak igazán elválasztó erővel, (lásd pl. ABBENHUIS, M. 2007; LUNDÉN, T. 2015), s így az EGTC intézménye sem jelent számukra igazi újdonságot. Mindemellett természetesen a gyakorlati tapasztalatok alapján elmondható, hogy az európai területi társulások elterjedésének, vagy éppen el nem terjedésének okai igen sokrétűek lehetnek, s nehéz általános érvényű szabályszerűségeket találni. Az EGTC-k alacsony száma például sokszor igen prózai okokra vezethető vissza a potenciális résztvevők oldaláról (szkepticizmus, bizonytalanság vagy információhiány az új jogi formát illetően, stb.), esetleg az érdekeltek más, szervezetiileg erőteljesebb (makroregionális kezdeményezések, bi-, illetve multilaterális államközi egyezmények) vagy éppen kötetlenebb (eurorégiók, non-profit partnerségek, szabadpiaci megoldások, stb.) kapcsolatteremtési formákat tekintenek inkább adekvátnak. Igen nagy mértékben meghatározó az érintett tagállam(ok) hozzáállása is: az EGTC-rendelet gyors, vagy éppen vontatott adaptálása a nemzeti jogrendszerben, a tagállami oldalon a jóváhagyó hatóság proaktív vagy kevésbé együttműködő hozzáállása, az információk terjedésének elősegítése vagy gátolása mind-mind meghatározták a társulások alapításának országonként megfigyelhető egyenlőtlenségeit (részletesen lásd pl. INTERACT HANDBOOK 2008; EUROPEAN UNION 2009, 2010; CESCO 2012; SVENSSON, S. – OCSKAY, GY. 2016 stb.).

Az EGTC-k alacsony száma vagy hiánya tehát nem jelenti automatikusan a határon átnyúló kapcsolatok alacsony intenzitását. Az ellenkező esetet, vagyis az európai területi társulások sűrűsödését, ennek okait ugyanakkor mindenképpen érdemes röviden megvizsgálni. Listavezető országaink közül Franciaország esetében a határon átnyúló kapcsolatok fontos motiválója, hogy amint ezt a 2011-es népszámlálás adatai is mutatják, 353 ezer francia munkavállaló hagyja el naponta az országot, hogy valamely szomszédos országban dolgozzon, s ez a szám az elmúlt években folyamatosan emelkedett, 1999-2011 között például mintegy 100 ezer fővel (FLOCH, J.-M. 2015). Bár ez a francia össznépességhez viszonyítva látszólag jelentéktelen arányt képvisel, abszolút értékben tekintve igen nagy számú munkavállalót, rajtuk keresztül pedig sok családot is érint. Számukra létfontosságú, hogy az ingázás és kapcsolódó szakpolitikai (munkavállalás, társadalombiztosítás, oktatás stb.) terén szoros partnerség jöjjön létre hazájuk és a szomszéd országok között, mind országos, mind pedig helyi/regionális szinten, annak

érdekében, hogy határon túli munkavállalásukat se adminisztratív, se fizikai akadályok ne gátolják, s hátrány se érje őket emiatt. Az országos szintek között a jogszabályi harmonizáció az elmúlt évtizedek során fokozatosan megtörtént, ugyanakkor a szubnacionális szintek számára komoly problémát jelentett, hogy az erősen centralizált francia államberendezkedéssel szemben Franciaország szomszédai vagy föderatív berendezkedésűek (Belgium, Németország, Svájc), vagy pedig erőteljes regionális (Olaszország, Spanyolország), illetve helyi (Luxembourg) szinttel bírnak, így nehezen találtak egymásra az azonos szintet képviselő adminisztrációk a határ két oldalán. Így a határ menti térségek számára az EGTC intézménye igen kecsegtető lehetőségnek tűnt a határon átnyúló interakciók – elsősorban jogi – keretrendszerének hatékony rendezése céljából. A francia részvétellel működő EGTC-k létrehozásában és működésében – emellett pedig európai uniós szinten is – kiemelt szerepe van a DATAR (Területrendezési és Regionális Vonzófejlesztési Tárcaközi Bizottság) kezdeményezésére 1997-ben létrehozott MISSION OPÉRATIONNELLE TRANSFRONTALIÈRE (MOT) kormányzati szervnek, mely folyamatosan igyekszik kiterjeszteni és elmélyíteni az európai területi társulások aktivitását a francia határok mentén. Mivel e szervezet létrehozása alapvetően az 1960-as évekre visszatekintően a minél harmonikusabb területi fejlődést célul kitűző francia területfejlesztési szakpolitika céljaival összhangban, kormányzati kezdeményezésre történt, az EGTC-k létrehozása is igen erős top-down jelleget hordoz magában a francia határok mentén.

Sok szempontból hasonló a helyzet a másik listavezető, Magyarország esetében is. Az államszervezet és a jogi hagyományok lényegesen eltérőek a szomszéd országokkal való összevetésben, és az osztársadalmi érdekek érvényesítése céljából itt is erős a kormányzati szint szerepe az EGTC-k terjedésében. Lényegesebb azonban, hogy egyfelől a határ menti különbségek – mint ahogy maga az országhatár is – itt nem hosszú történelmi fejlődés eredménye, hanem a 20. század kataklizmaszerű változásainak terméke. E század folyamán nemcsak a határvonalak futása rajzolódott át gyökeresen, hanem a térség állami keretei is, melyet jól mutat, hogy a magyar állam mai szomszédai közül mindössze csak Románia és Szerbia elődei léteztek önálló állam formájában 100 évvel ezelőtt. Másfelől pedig az osztársadalmi érdekek sem ugyanazt jelentik, mint a francia határok esetében, hanem – éppen a 20. századi határváltozásokkal összefüggésben

– itt sokkal direkter politikai szándékok rajzolódnak ki a helyi/regionális szintű együttműködések támogatása mögött. Miközben, amint arra a következő fejezetben rámutatunk, a kelet-közép-európai térségben az első világháború utáni határmódosulások eredményeként a század későbbi évtizedeire a korábbi térkapcsolatok felbomlása révén teljessé vált a szomszédos államok egymástól való eltávolodottsága, a közelmúltban az e hatalmi-adminisztratív fragmentáltságból eredő gazdasági és társadalmi károk felismerése és kezelésének kísérlete volt az, amelynek eredményeként a határon átnyúló együttműködés nyugat-európai modellje kedvező táptalajra talált a térségben. Az európai területi társulások, mint a belső (hatalmi) térben meglévő eltávolodottság leküzdésének, a megszűnt funkcionális térkapcsolatok újjászervezésének perspektivikus eszközei így jelenhettek meg és terjedhettek el igen gyorsan Európa ezen felében is. Mindez nemcsak Magyarország, hanem más szomszédos államok, így az EGTC-rangsor harmadik helyén álló, és így nála lényegesen nagyobb területű és népességű országokat (pl. Spanyolország vagy Németország) maga mögé utasító Szlovákia esetében is szemmel látható (a magyar-szlovák összekötöttséget pedig jól mutatja, hogy összesen 14 EGTC munkájában vesznek részt közösen a két ország szereplői).

A kelet-közép-európai térségben azonban, mint utaltam rá, nemcsak a határvonalak földrajzi elhelyezkedése, hanem a mögöttük álló államhatalmi terek konstellációja is alapjaiban változott meg a 20. század során. Az egyes államok sajátos, leginkább a történelmi tapasztalatokból és az aktuális geopolitikai helyzet értékeléséből táplálkozó nemzetállami érdekei pedig igen nagyban meghatározzák a határon átnyúló partnerségek mozgásterét. S bár a partnerségek, így a jelen esetben kiemelt EGTC-k kiépítése terén a térség országai meglehetősen aktív, sőt helyenként kifejezetten proaktív szerepet játszottak a közelmúltban az intézményi lehetőségek kiaknázását illetően, valójában az együttműködések kiépítése – vagy ki nem építése – beleillik a térség tágabb társadalmi-politikai diskurzusába. A következők fejezetben e diskurzust, kialakulásának közvetlen történelmi-földrajzi előzményeit, valamint az intézményesült együttműködések szempontjából releváns aspektusait kívánom bemutatni, s ezen keresztül kívánom értelmezni a térségnek, ezen belül főként Magyarországnak az európai területi társulások tekintetében betöltött kiemelt helyzetét. E bemutatás egyfajta előkészítése is rákövetkező empirikus vizsgálatoknak.

VII. A határon átnyúló együttműködés érvényesülése Kelet-Közép-Európában

7.1. A kelet-közép-európai térség politikai földrajzi fejlődési sajátosságai

Az előzőekben a vesztfáliai rendszer és ezen keresztül a modern államhatárok kialakulásának felvázolása során igyekeztem rámutatni arra, hogy itt egy, alapvetően a nyugat-európai térségben kibontakozó folyamatról van szó, mely azután fokozatosan terjedt el Európa, illetve a világ többi részén. A határok társadalmi, gazdasági és politikai jelentése és jelentősége azonban – világszerte kvázi egységes feladatuk, az egyes szuverén államok területeinek elválasztása mellett – igen nagy részben a helyi sajátosságok eredőjeként alakul ki, s mutat nagytérsegenként meglehetősen eltérő képet (WASTL-WALTER, D. 2011; WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012a).

E jelentés és jelentőség vizsgálata kutatásunk tágabb területe, a kelet-közép-európai térség szemszögéből és jelen dolgozat szempontjából mindenképpen relevanciával bír, hiszen, amint arra a korábbiakban már utaltam, a térségi társadalmi, gazdasági és politikai diskurzusban megjelenő, a határokhoz kapcsolódó képzettársítások alapvetően befolyással vannak a határok átlépéséhez, meghaladásához, a határon átnyúló interakciók kialakításához kapcsolódó tevékenységek megvalósíthatóságára, sikerére. Ennek egyenes következménye, melyet a szakpolitikák mobilitásához (*policy transfer*) kapcsolódó kutatások is mutatnak, hogy egy valamely földrajzi térségben sikeres modellnek egy másik térségben történő megvalósítása jó eséllyel nem ugyanazt az eredményt hozza (PECK, J. – THEODORE, N. 2010). Így például az új, határon átnyúló együttműködési lehetőségek vagy a közösségi támogatáspolitikai önmagában még nem hoz tartós eredményeket, ha nem adottak az egyéb feltételek: mint korábban rámutattam, számos példát találhatunk EU-szerte olyan esetekre, ahol is a nyitott belső uniós határ mentén alacsony aktivitás figyelhető meg (PERKMANN, M. 2003; SOUSA, L. D. 2013; PETE M. – GYELNÍK T. 2016). Mindeközben számos ellentétes jó példa is felhozható arra vonatkozóan, hogy a történelmi, kulturális, funkcionális vagy akár gazdasági összetartozás tudatosultságának megléte a helyi társadalmakban elősegíti az együttműködés útjainak keresését, még erős fizikai szétválasztottság esetén is, például az egykori szocialista tömb országai esetében (PETE M. – GYELNÍK T. 2016).

Kelet-Közép-Európában a helyi sajátosságok közül a határok tekintetében meghatározó jelentőséggel bír, hogy a térség társadalmi és gazdasági átalakulása az elmúlt évszázadok

során alapvetően a nyugat-európai társadalmi-gazdasági minta alapján, ugyanakkor attól jelentős időbeli késéssel történt. Ez az Európa keleti felére jellemző lemaradottság alapvetően a gyarmatosítás idejére vezethető vissza, mely során a gyarmati hódításokból közvetlenül profitáló nyugat-európai, ezen belül is elsősorban az észak-atlanti térségben mélyreható társadalmi-gazdasági változások indultak be, melyek a 16. századtól kezdődően fokozatosan a feudális rendszer feloldódását, a tőkés földbirtokrendszer és a városi nagyipar kialakulását, a hűbéri kötöttségektől mentes szabadok egyes rétegeinek (polgárság, parasztság, proletariátus) megerősödését, és végső soron a – főként a nemességgel szemben – rájuk támaszkodó állami hatalmi centrumok megszilárdulását és hegemon belpolitikai helyzetbe kerülését eredményezte. Az egyre inkább egyközpontúvá váló államalakulatok ezek után a felségterület és területi szuverenitás kapcsán már bemutatott módon (4.1. fejezet) tovább erősítették belső kohéziójukat.

Ezzel szemben Európa keleti felében a gyarmatosítás, még ha áttételesen is, lényegében konzerválta a meglévő földbirtokviszonyokat és társadalmi rendszert. Az Engels által az északnyugati német területek felől szemlélve „Elbán túli fejlődés” névvel illetett folyamat eredményeként a térség (elősorban a Habsburg Birodalom és a fokozatosan teret veszítő Lengyel Királyság) alapvetően Nyugat-Európa mezőgazdasági beszállítója lett, melynek hasznát a földbirtokos réteg igyekezett lefölözni, többek között kisajátítva ennek érdekében a közösségi tulajdonban lévő földeket és megnyirbálva a jobbágyok szabadságjogait, mely így egy „második jobbágyság” kialakulását eredményezte. A megnövekedett földesúri jövedelmek lehetővé tették részükről a központi hatalomnak való ellenállást, mely a városok hiányában elmaradó polgárosodás miatt egyébként sem talált stabil társadalmi bázisra, így az állami hatalmi centrumok itt nem hozhattak létre erős, központilag irányított területi államokat. Ez alól kivételt jelentett Európa keleti területeinek két nagyhatalma, az Oszmán és az Orosz Birodalom, melyeket ugyancsak erős központi irányítás jellemzett, ugyanakkor területi hatalmi szempontból jelentősen eltérő, keleti típusú birodalmi módon szerveződtek (lásd SZÚCS J. 1981). Az e keleti birodalmak magterületeitől nyugatra, a gyarmatosításban részt vevő államoktól pedig keletre fekvő terület jelenti tehát az e kutatásban kelet-közép-európainak nevezett térséget.

A határok szerepének értelmezésében Európában megkerülhetetlen a területhez kötődő identitások, ezek közül is kiemelten a nemzeti identitások szerepe. A nemzet, mint közösség kialakulása és fejlődése a 18. század végétől kezdődően indult és a 19. század folyamán élte (első) fénykorát. A nemzeti közösségek megszilárdulása idővel fokozatosan összefonódott a területi államok fejlődésével, összekötve a nemzet és az állam fogalmait (*nation-state hyphen*), s az így létrejött „nemzetállam” szóösszetétel már önmagában hordozza a nacionalizmus és a nemzeti határokkal körülvett, szuverén államterülettel rendelkező modern állam egymással összefonódó fejlődését (SPARKE, M. 2009).

A 18. század végén először francia területen és Észak-Amerikában, majd a 19. századtól kezdődően Európa-szerte máshol is teret hódított a nemzetállami eszme, melyben nem kis szerepe volt Johann Gottfried Herder munkásságának. Herder úgy vélte, hogy a földrajzi tényezők eleve kijelölik a különböző emberi közösségek fejlődési irányait, a közös nyelvvel, történelemmel és kultúrával rendelkező népek egy nemzetet alkotnak, s saját országgal kell rendelkezniük. Ennek nyomán teret hódított a gondolat, hogy minden nép nemzet is egyben, amely önálló állami keretet igényel. Ezt lényegében alátámasztotta, hogy az elsőként kialakult nemzetek, illetve nemzetállamok (az Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia) stabil területi keretekkel bírtak, s az e keretek között lezajlott állami központosítás – ahogy azt az infrastrukturális hatalom (MANN, M. 1984) és a politikai, a gazdasági, a kulturális és a társadalmi élet „tartályaivá” váló nemzetállamok (TAYLOR, P. J. 1994) kapcsán már láthattuk – sikeresen ki-, illetve újratemelte a nemzeti identitást, összekötve így a nemzet és az állam fogalmait, és felhatalmazva az államot a nemzet akarátának képviselésével (AGNEW, J. 1994). Ugyanezen logika mentén vált széles körben elterjedté az elképzelés, hogy a gazdasági sikeresség és jólét alapfeltétele a nemzetállamok megteremtése, ez pedig a későbbiekben nagymértékben hozzájárult e modell népszerűvé válásához és a nemzetállamért való küzdelem széleskörű támogatottságához, követendő példaként tekintve a fenti államokra az észak-atlanti térségen kívül is.

Európa keleti fele azonban a 19. században döntően soknemzetiségű nagybirodalmakból (Habsburg, Oszmán és Orosz Birodalmak), illetve az ezekről leszakadó peremterületekből (román, szerb, montenegrói államalakulatok) állt, melyek a kapitalista

fejlődésben és így a központosított állami intézményrendszerek kiépítésében is jelentős lemaradásban voltak, ezért a nemzetté válás is csak jelentős késéssel és kevésbé a központi államhatalom által irányított, illetve felügyelt módon indult meg. E térség számára ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt a német és olasz egyesítés, amelyek megerősítették a nemzetállamot, mint paradigmaticus politikai egységet azáltal, hogy nem csak már meglévő, hanem újonnan kialakított területi keretek is alapul szolgálhatnak a nemzetállami egység megteremtése számára, a feladat mindösszesen csak annyiból áll, hogy egy állam keretei közé kell összegyűjteni a nemzet valamennyi tagját, azaz minden hasonló nyelven beszélő és kulturális háttérrel rendelkező népességet (ez egyébként sem a német, sem az olasz egyesítéssel nem valósult meg maradéktalanul, ami alapjául szolgált a 20. század első felének expanziós törekvései számára).

A francia és észak-amerikai fejlemények az államnemzet – a meglévő államkeret nagyobb, mint amit az államalkotó népcsoport kitölt –, a német és olasz egyesülések pedig a kultúrnemzet – a nemzetet az azonos nyelvet beszélő és kulturális értékeket valló népek alkotják, függetlenül attól, melyik országban élnek – felfogásokat tükrözik. Közös jellemzője volt e két irányzatnak, hogy csak akkor tekintették megvalósultnak a nemzetállamot, ha a nemzet valamennyi tagját képes volt integrálni. Az államnemzet-felfogás ezt az adott országterületen belül élő népesség minél erősebb kohéziójának megteremtése, azaz minél hatékonyabb nyelvi, vallási, kulturális és politikai homogenizációja révén kívánta elérni, a kultúrnemzetek pedig arra törekedtek, hogy a nemzet valamennyi tagját egy államon belül egyesítsék. Ennek megfelelően a két felfogás különböző módon ugyan, de alkalmassá vált arra, hogy meghatározott politikai-hatalmi célok legitimációját szolgálja: az államnemzeti az asszimilációét, a kultúrnemzeti pedig a területi expanzióét, attól függően, hogy az aktuális államterület nagyobb vagy éppen kisebb, mint a domináns népcsoport (nemzet) által benépesített terület. A két felfogás azonban – dacára annak, hogy KOHN, H. (1955; 1967, idézi SMITH, A. D. 1991) nyomán elterjedt az államnemzetet mint nyugati (polgári), a kultúrnemzetet pedig mint keleti (etnikai) típus megkülönböztetni – földrajzilag nem különül el egymástól élesen, hanem e nemzetfelfogások az etnikai és politikai földrajzi körülményektől függően ugyanazon térségen belül is időben változékonyságban jelentek meg. Magyarország szempontjából például egyértelmű vízvonal az I. világháború utáni országterület-

változás. Miközben az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában a Magyar Királyság területén egyértelműen az államnemzet-felfogás dominált, magyarnak tekintve – és ennek megfelelően központilag irányított asszimilációs nyomás alá helyezve – a más nemzetiséghez tartozó népcsoportokat is, addig a két világháború közötti időszakban a határokon túl rekedt magyarság egyesítése leginkább az irredenta törekvések ideológiai alapját jelentette. Ugyanezen időszakok alatt Románia éppen ellenkező utat járt be: az I. világháború előtti román egységtörekvéseket a két világháború között felváltotta a megnövekedett államterület belső homogenizálásának igénye.

Miután tehát térségünk soknemzetiségű, birodalmi logika alapján szerveződő államalakulataiban a hatalmi centrum által irányított belső homogenizáció nem történt meg, ezen államalakulatok különböző nem-államalkotó népcsoportjai lehetőséget kaptak arra, hogy maguk alakítsák ki az önálló, a birodalmi központtal nagyrészt szembenálló nemzeti elképzeléseiket. E népcsoportok azonban jórészt térben igen nagyfokú kevertségben éltek, a nemzetállami egység tehát csak egymás rovására lett volna megvalósítható, így a szeparatista törekvések gyenge lábakon álltak. Mindazonáltal a birodalmi politikák centralizációs törekvései és egyre inkább elnyomó jellege – emellett pedig nem csekély mértékben a nagyhatalmi geopolitikák megosztó szándékai – nyomán a kelet-közép-európai térségben a 20. század elejére többségbe kerültek azok a nemzeti törekvések, amelyek a status quo felborításában és az önálló térbeli keretek kialakításában voltak érdekeltek.

Mindennek eredményeként az I. világháborút lezáró békeszerződések alapjaiban rendezték át a térség politikai földrajzi képét, számos új, illetve régi-új államot hozva létre, melyek fő szervezőelve – legalábbis a deklaráció szintjén – a minél teljesebb nemzetállamok létrehozásának igénye volt. E törekvés azonban sok szempontból nem váltotta be a reményeket, részben a korábbi szerves gazdasági kapcsolatok szétszakadása, részben az államok túl kis mérete, részben pedig a vonalszerű határoknak a nagyfokú etnikai heterogenitás miatti objektív módon való elhelyezhetetlensége miatt. A nemzetállami keretrendszer térségi alkalmazhatóságához kötődő nehézségeket azonban az egyes államok sokszor külső okokkal igyekeztek magyarázni. Gyakori indok volt az új területi felosztás tökéletlenségének hangsúlyozása, ám nem a valós okokra, hanem arra hivatkozva, hogy nem sikerült a teljes nemzet egy országban történő integrálása, ez pedig

aláássa a nemzeti keretek között való boldogulást. A határokon túl rekedt testvérek védelmének zászlóra tűzése így a szomszédos országok jelentős részét egymás ellen fordította. Népszerű érvrendszer volt továbbá a dicső történelmi múlt emlegetése, az „Európa védőbástyája” történelmi szerep hangsúlyozása a keletről jövő offenzívákkal szemben. A térképezés is legszívesebben a korábbi idők nagyhatalmi pozícióiban (értsd: valamely nagyobb államalakulat részeként) ábrázolta az adott államot (pl. a lengyeleknél a Lengyel–Litván Unió formájában) (BOIA, L. 2001). A térség államai emellett eltérő geopolitikai érdekek mentén sorakoztak fel és léptek szövetségre egymással, illetve a külső nagyhatalmakkal: a területi nyereséget elkönyvelő országok az új helyzet fenntartásában, a vesztes államok pedig az átrendezésben váltak érdekeltté (BIBÓ I. 1986); az előbbieket ebben Franciaország és Nagy-Britannia, az utóbbiakat pedig Németország és Olaszország támogatta. E szembenállás pedig ugyancsak nem szolgálta a jószomszédi viszonyt.

Az 1930-as évek végének határmódosításai már az etnikai elv érvényesítését igyekeztek minél inkább a gyakorlatba ültetni, e változások hatásainak felmérését azonban a II. világháború lehetetlenné tette. A háború után pedig, mint arról már szó esett, a győztes nagyhatalmak közötti konszenzus mindenféle határváltozás ellen foglalt állást, így térségünkben is túlnyomórészt a két világháború közötti időszak határai konzerválódtak.

A Vasfüggönytől keletre fekvő Európa szocialista országaiiban a II. világháború után a határok kérdése már csak ideológiai okok miatt is évtizedekre háttérbe került. Az államhatárok megváltoztatására irányuló bármilyen szándék és maga a nemzet, mint kifejezés is rossz emlékeket idézett, ezért ezek szinte teljesen kiszorultak a hivatalos társadalmi és politikai diskurzusból. Helyettük az *állam* kifejezése vált uralkodóvá és nyomatékossá, különösen mivel a szocialista országokban az állam nemcsak a hatalom, hanem a tulajdon meghatározó letéteményese is volt. Végző soron a térség államainak egymás közötti, valamint a nemzetiségek államokon belüli konfliktusainak befagyasztásával, szőnyeg alá söprésével az államok a szocializmus évtizedei alatt stabil egységeknek számítottak, területi kereteikben semmilyen változás nem történt. A szocialista elzárkózás jegyében és az egyes “baráti” szocialista államok közötti bizalmatlanság okán azonban még maguknak a határoknak az átlépése is igen nehézkes

volt, a szubnacionális szintek között pedig legfeljebb jelképes együttműködés jöhetett létre, érdemi kapcsolatok lényegében csak az állami szintek között álltak fenn.

Ez a helyzet gyökeresen változott meg a rendszerváltozás idején. Jelen vizsgálatunk szempontjából két lényeges elem emelhető ki e változásokból, az egyik, hogy a határok nyitottabbá és átjárhatóbbá váltak, a másik pedig, hogy ismét előtérbe került a nemzeti gondolat, mely többek között a határok kérdését is újra előtérbe helyezte. Előbbi jelenséggel, mely a piacgazdasági nyitás és a politikai demokratizálódás természetes kísérőjeként lépett fel, most nem kívánok részletesen foglalkozni, vizsgálataimat inkább ez utóbbira fókuszálnám.

A nemzet, mint közösség önmagában is fontossá vált a szocialista rendszer kudarca nyomán fellépő identitásválság idején (YOUNG, C. – HÖRSCHELMANN, K. 2007), politikai földrajzi jelentősége azonban leginkább abban rejlett, hogy a mélyreható geopolitikai átrendeződés idején a nemzeti érzelmekre alapozva az erre aspiráló hatalmi központoknak sikerült elfogadtatniuk magukat újonnan kialakított államterületükön. A széteső államalakulatok közül mindez Csehszlovákia és a Szovjetunió esetében viszonylag békésen, Jugoszlávia esetében azonban – az egymással térben átfedő nemzetállami törekvések miatt – csak háborús úton és sovinszta retorika alkalmazásával mehetett végbe.

A nemzeti kifejezés hangsúlyossá válása azonban nem csak a térség újonnan létrejövő államai esetében igaz, hanem a viszonylag régebb óta stabil területi keretekkel rendelkező államok, így Magyarország vagy Románia esetében is. Ezen országokban is napirenden volt, illetve van a nemzet fogalmának, tartalmának és a nemzethez tartozás kritériumainak újradefiniálása. Ennek eszközei lehetnek akár a nemzeti történelem újraértelmezése, az állami szuverenitás harcok védelme, a nemzeti érdekek és politikák megfogalmazása (kettős állampolgárság támogatása vagy elutasítása, külpolitikai érdekérvényesítés lehetőségeinek szélesítése, nemzetstratégiák kidolgozása, stb.), vagy akár olyan, a hétköznapi életben felbukkanó cselekvések, mint az országos hatáskörű hivatalok, intézmények és szervezetek *nemzeti* megjelölés alatt történő működtetése, illetve átnevezése. S bár a meglévő államhatárok átalakítása explicit módon nincs napirenden a térségben – a szövetségi államok szétválásait nem soroljuk ide –, a nemzet kereteinek definiálása számos esetben vezet összetűzéshez a szomszédos államok között,

hogy ez történt több esetben például az állampolgársági törvények megváltoztatásához kötődően. E konfliktusok közös eleme, hogy az állampolgárságot kiterjesztő országokat (pl. Szerbia, Magyarország, Románia) a jelentős kisebbségek által lakott szomszédaik (pl. Horvátország, Szlovákia, illetve Moldova) terjeszkedéssel és a belpolitikába való beavatkozással vádolták, míg előbbieket a történelmi sérelmek miatti igazságtétellel és nemzetük külföldi tagjainak védelmével érveltek; mindez jól párhuzamba állítható a két világháború közötti időszak területi vitáival, ahol „*a birtokló oldal mindenekelőtt a békét, a követelő oldal az igazságot hangoztatta*” (BIBÓ I. 1986: 236.).

Ilyen körülmények között érte el tehát az európai integrációs folyamat Kelet-Közép-Európát az 1990-es, 2000-es évek során, melynek keretében az uniós csatlakozás előszűrői (társulási egyezmény, csatlakozási kérelem benyújtása, országjelentések, ajánlások, stb.) után a térség államainak egy része (a Visegrádi Négyek, a balti államok és Szlovénia) 2004-ben, más részük (Románia, Bulgária) 2007-ben, Horvátország pedig 2013-ban csatlakozott az Európai Unióhoz. A térség többi állama lazább szállal (Albánia, Macedónia, Montenegró és Szerbia tagjelöltként, Bosznia-Hercegovina és Koszovó pedig potenciális tagjelöltként) ugyan, de ugyancsak kapcsolódik az unióhoz és részt vehet a közösség egyes szakpolitikáiban.

Napjaink tagjelölt és potenciális tagjelölt államai esetében kevésbé egyértelmű, de a már csatlakozott térségi államok esetében mindenképpen elmondható, hogy az EU-tagság elnyerése már a rendszerváltozás éveitől kezdődően fontos célkitűzés volt valamennyiük számára. Ennek okai sokrétűek, ám a legfontosabb, sokat hangoztatott elemek a nyugathoz tartozás kifejezése, a nagy közösségen belüli kedvezőbb érdekérvényesítés lehetősége és a fejlett nyugati államokhoz való felzárkózás, ezáltal a jóléti állam megteremtése voltak. E jelentős mértékben érzelmi mozgósítást (is) célzó érveket jobban megvizsgálva azonban belátható, hogy a nemzetállami hatalom megerősítésére is alkalmas gyakorlati megfontolásokat takarnak maguk mögött. A nyugathoz tartozás hangsúlyozása – mely elemi erővel lett úrrá a térség államain a rendszerváltozás után (BOIA, L. 1999) – a nyugat-európai alapokon nyugvó fejlődést, ezáltal a nyugati nemzetállami modell létjogosultságát képes igazolni; a kedvezőbb érdekérvényesítés ígérete a nemzeti célok és érdekek bátrabb megfogalmazását, ezáltal pedig a központi kormányzat mögött álló társadalmi bázis növelését szolgálhatja (lásd korábban az állami

és a nemzeti akarat azonosságáról); a jóléti állam megteremtése pedig a TAYLOR, P. J. (1994) által az államnak tulajdonított négy szerepkör (háborúzás, gazdasági élet irányítása, nemzeti identitás kialakítása, szociális rendszer működtetése) egyikeként ugyancsak az állami hatalmat erősíti.

Az uniós csatlakozáshoz közeledvén, majd különösen a csatlakozás után a kelet-közép-európai térség érintett államai is egyre inkább átvették a közösségi szakpolitikai elképzeléseket, s így részesülhettek a közösségi alapok támogatásaiból. E szakpolitikák ugyanakkor, mint korábban már utaltam rá, az eltérő közegben jelentős módosulással érvényesülhettek, melyre alapvető hatást gyakorolt a nagyrégió fentiekben bemutatott sajátos történelmi fejlődése. E helyütt nem kívánom részletesen bemutatni az uniós szakpolitikák teljes skálájának módosulását, sokkal inkább csak a határon átnyúló együttműködések területére korlátozom bemutatásomat.

7.2 A nemzetállami célok és az uniós szakpolitika összekapcsolódása

Mint arra a korábbiakban már utaltam, a határ menti területek igen sok szempontból elmaradott térségtípusnak számítanak, s különösen igaz mindez Kelet-Közép-Európában. A Nyugat-Európához képest megkésett kapitalista fejlődés eleve alacsonyabb társadalmi és gazdasági státuszt eredményezett a térség országai számára, amihez arányosan kevésbé fejlett földrajzi perifériák társultak. Mindehhez a politikai-hatalmi oldalról társult az a tényező, hogy – különösen az I. világháború után – a hadászatiag kevésbé biztonságos és sok esetben nemzetiségileg is heterogénebb határ menti térségek helyett a fejlesztések a belső területek felé irányultak. A szocialista elzárkózás évtizedeiben csak tovább erősödött e jelenség, amikor is a komolyabb (főként ipari) beruházásokat a legkevésbé a határ menti térségekbe, sokkal inkább a centrumtérségek felé irányították (jó példa erre a Dunai Vasmű eredetileg tervezett mohácsi helyszínének módosítása). Ennek megfelelően a határ menti térségek mind infrastrukturális ellátottságuk, mind népességmegtartó erejük tekintetében erősen elmaradtak a központibb fekvésű területekhez képest, s e helyzet a rendszerváltozást követő időszakban sem változott alapvetően, a határmentiség – kevés kivételtől eltekintve – konzerválta a társadalmi-gazdasági lemaradottságot (természetesen más a helyzet az időközben felbomlott szövetségi államok egykori belső, ma nemzetközi határai mentén található térségei esetében). Így a határ menti területek esetében nem

meglepő módon a megnyíló finanszírozási lehetőségek láttán a helyi és regionális szereplők első körben az infrastrukturális elmaradottság fejlesztését tűzték ki célul, s a pályázatok jelentős része is így a *hard* (fizikai formában megvalósuló beruházást eredményező) projektek irányába tolódott el. Jellemző volt a vonalas infrastruktúrák fejlesztésének felülreprezentáltsága, ugyanakkor a tapasztalatok szerint sajnálatos módon e befektetéseknek csak töredéke célozta a valóban határon átnyúló összeköttetés javítását; a gyakorlatban sokkal inkább a befelé, az ország központja felé irányuló kapcsolatok fejlesztése valósult meg, ismételten megerősítve a mann-i (MANN, M. 1984) infrastrukturális hatalom normaadó szerepét.

A területfejlesztési relevanciájú európai uniós szakpolitikák, így a regionális politika és a határon átnyúló együttműködés keretében rendelkezésre álló forrásoknak az implicit módon az állami hatalmi tér megerősítésébe történő becsatornázása mellett azonban újabban felbukkant az e forrásokat explicit módon a nemzetállami célok érdekében történő felhasználás igénye is. Amint az SÁGI Zs. (2015) tanulmányából kitűnik, a magyar nemzeti politika példája jól mutatja, hogy a kilencvenes évek elején még kimunkálatlan, következtelen és ellentmondásokkal terhelt terület az utóbbi évek folyamán egyre határozottabban kezd formát ölteni, s miközben a 2000-es években egyfajta döntési kényszer jellemezte a magyar külpolitikát az európai uniós integrációs célok és a kisebbségpolitikai, nemzeti politikai célok tekintetében, mára már e két célrendszer kevésbé ellentéteket jelent, hanem sokkal inkább az összekapcsolás lehetőségét rejti magában. Az EU-tagság jelentette pénzügyi és szervezeti lehetőségeket, így a határon átnyúló együttműködést ezért igen gyakran tekintik úgy, mint amely más célok (így pl. a nemzeti politika) szolgálatába állítható. Az ágazati és kohéziós politikák nemzeti politikába való becsatornázásának lehetőségeit vizsgálva SÁGI külön hangsúllyal kitér az Európai Területi Együttműködés (ETE, korábban INTERREG) és az európai területi társulások (EGTC) által jelentett finansziális és intézményi lehetőségekre, melyek – mint az európai regionalizációs folyamatok közvetítői – hatékonyan támogathatják a kulturális autonómia intézményesítését, a kisebbségek politikai közösségképződését, s végső soron, közép- vagy hosszabb távon akár *“a felülről végrehajtott regionalizáció etnikai szempontú átrendezését is”* (p. 191.). Ehhez azonban SÁGI meglátása szerint szükséges, hogy a térségben található államok alapvetően centralizált területi

közigazgatási berendezkedése mellett a decentralizált intézményekkel és jogkörökkel rendelkező szintek – elsősorban a megyék – érdemi ráhatással legyenek az Európai Területi Együtműködés égisze alatt megvalósuló programok kialakítására és végrehajtására, az adott nemzetállamok vezető szerepe mellett is. Az európai területi társulásokhoz kötődően ugyancsak fontosnak tartja nemzetpolitikai szempontból a társulások fokozatos megerősítését, helyzetbe hozását. Azt, hogy az Európai Területi Együtműködés és európai területi társulások által nyújtott lehetőségek kiemelt nemzetpolitikai jelentőséggel bír(hat)nak, jól alátámasztja, hogy több, az utóbbi években elfogadott nemzetstratégia explicit módon is megnevezi az ETE-t és az EGTC-ket nemzeti érdekérvényesítés eszközei között (KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI MINISZTERIUM 2011; NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET 2014; ERDÉLYI MAGYAR NEMZETI TANÁCS 2013).

Magyarország példáján tehát jól láthatjuk, hogy a határon átnyúló együtműködés nyugat-európai gyökerű és az európai integráció által széles körben elterjesztett eszközrendszere igen nagy mértékben ártételeződve és ártételeződve ültették át a kelet-közép-európai térség viszonylatába. E háttérváltozók feltárása meglehetősen erős magyarázóerővel bír olyan jelenségek megértése számára, mint például Magyarországnak az előző fejezetben bemutatott kiemelkedő helyezése az EGTC-k rangsorában. S bár az összefüggés nem tekinthető determinisztikusnak – így például az sem állítható, hogy Magyarország pusztán nemzetpolitikai megfontolásból fogadta el az EU tagállamai közül elsőként az EGTC-rendeletet 2007 júniusában – a társulások alapítása mögötti stabil kormányzati támogatás és a társulások dinamikusan növekvő száma nehezen elválasztható egymástól.

A magyarországi helyzetet összességében nem lehet általánossá tenni a térség országai viszonylatában. Noha valamennyi ország érdekelt a határon átnyúló együtműködésekben, a nemzetpolitikák és a határon átnyúló együtműködést támogató eszközök összehangolásának igénye nem igazolható, bár – tekintettel egyes szomszédos államok ugyancsak jelentős határon túli kisebbségi közösségeire, illetve üzleti érdekeltségeire – nem zárható ki (ennek nyomkövetéséhez azonban a nemzeti nyelvek alapos ismerete lenne szükséges, a sorok között olvasás és az implicit utalások megértésének szintjéig, melyre e mű nem vállalkozhat).

Ugyanakkor, mint a fentiekben már utaltam rá, a nemzetpolitikák és a területi relevanciájú szakpolitikák nem csak kifelé irányuló, hanem a belső, államon belüli tér felé, annak egységesítése érdekében is aktív összefonódást mutatnak, s ez jelentősen érzékelhető a határon átnyúló interakciók szervezése közben is. A nemzetállami tér belső egységesítésére irányuló törekvés, mely a határtérségeket a belső területek irányába kívánja bekötni, a térség valamennyi államában megfigyelhető, még Magyarország esetében is. Így tehát, miközben a térség számára a határon átnyúló együttműködés, mint a közösségi szakpolitika és a nemzeti érdekérvényesítés lehetőségének közös metszete igen perspektivikussá vált, a határok meghaladása továbbra is számos akadályba ütközik, melyek – a fejlesztéspolitikai elképzelések valóra váltásához kapcsolódóan ismert egészen hétköznapi problémák mellett (TÖRZSÖK E. – MAJOROS A. 2015; NAGY Á. 2014, stb.) – jelentős részben kapcsolódnak a klasszikus nemzetállami keretek, így a felségterület és az ezt kijelölő államhatárok újratermelődéséhez, illetve a hatalmi centrumok által való újratermeléséhez. Ezt kívánom bemutatni a következő két fejezetben két empirikus vizsgálatban, jelentős részben Magyarország példáján. Míg az első az egyes területi relevanciájú szakpolitikáknak a hatalmi központból irányított, az ország belseje felé való kötődést erősítő karaktereit kívánom kidomborítani, addig a második vizsgálatban az e politikáknak a helyi, határ menti szinten érzékelhető aspektusait szeretném bemutatni.

VIII. A határ menti térségek, mint a területi hatalom kontaktzónái

8.1. „Közel és mégis távol”

A határ, ahogy azt korábban már említettük, olyan társadalmi konstrukcióként is értelmezhető, mint egyfajta, a belső (társadalmi) térben megjelenő törésvonal, amely ARBARET-SCHULZ (1999) találó kifejezésével élve „távolságot visz a közelségbe”, jelentős részben irrelevánssá téve a külső, földrajzi térbeli közelséget. A határon átnyúló együttműködések szempontjából az egyik legfontosabb kérdés az, lecsökkenthető-e ez a távolság, és ha igen, van-e erre valós törekvés, illetve lehetőség.

E problémára kívánok reflektálni egy közelmúltban lefolytatott empirikus vizsgálat, a Határon Átnyúló Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálat (CESCI) keretében *Jogi Akadálymentesítés* címen megvalósított projekt eredményein keresztül. E sorok írója maga is oroszánrészt vállalt a projekt eredményes végrehajtásában, és a kimenetet jelentő komplex fejlesztési dokumentum elkészítésében, amely a probléma megfogalmazásától kezdődően a helyzetfeltáráson, az érintettek megkérdezésén, a konkrét akadályok beazonosításán és a megoldásként szóba jöhető jó gyakorlatok feltárásán át a konkrét beavatkozási javaslatok kidolgozásáig vezeti a határokat, mint térbeli *barrier*ek feloldásának kérdését. E lépések közül jelen vizsgálatom számára a helyzetfeltárás és ehhez kapcsolódóan az érintettek megkérdezése az, amely a legnagyobb hozzáadott értékkel bír a határok szerepét és jelentőségét, a hétköznapi tevékenységeket befolyásoló erejüket illetően. A következőkben különösen az e kiemelt részek megvalósítása során nyert tapasztalatokra támaszkodva igyekszem bemutatni a szomszédos határoldalak jogi-adminisztratív értelemben való eltávolodottságát.

8.2. Jogi akadályok a földrajzi térben

A Jogi Akadálymentesítés projekt 2016 januárja és szeptembere között zajlott le. Közvetlen előzménye, hogy az Európai Bizottság Regionális Politikáért Felelős Főbiztosa, Corina Crețu 2015. szeptember 21-én Bécsben útjára indított egy európai szintű konzultációt, amelynek célja a tagországok közötti, a helyi és regionális szintű együttműködést nehezítő jogi-adminisztratív akadályok számba vétele és a feloldásukat célzó javaslatok kidolgozása volt. A konzultáció tervezett módszertana az on-line

kérdőívezés, főtanácsosi egyeztetések, szakértői kutatás, valamint stakeholder műhelybeszélgetések sorozatára szándékozott építeni. E konzultációba kívánt bekapcsolódni a CESCO által – azonos témában, ám az uniós kezdeményezéstől függetlenül – megvalósított munkafolyamat.

Felépítését tekintve a projekt első tevékenysége egy ún. stakeholder-műhelysorozat volt, melynek keretében valamennyi magyar határszakaszt érintően kerekasztal-beszélgetésekre került sor a határon átnyúló együttműködésekben aktív helyi szereplők részvételével, az együttműködésekben tapasztalt akadályok összegyűjtése céljából. A beszélgetéseken felvetett problémákból leltár készült, mely a projekt következő szakaszában egy hármas vizsgálat alapjául szolgált.

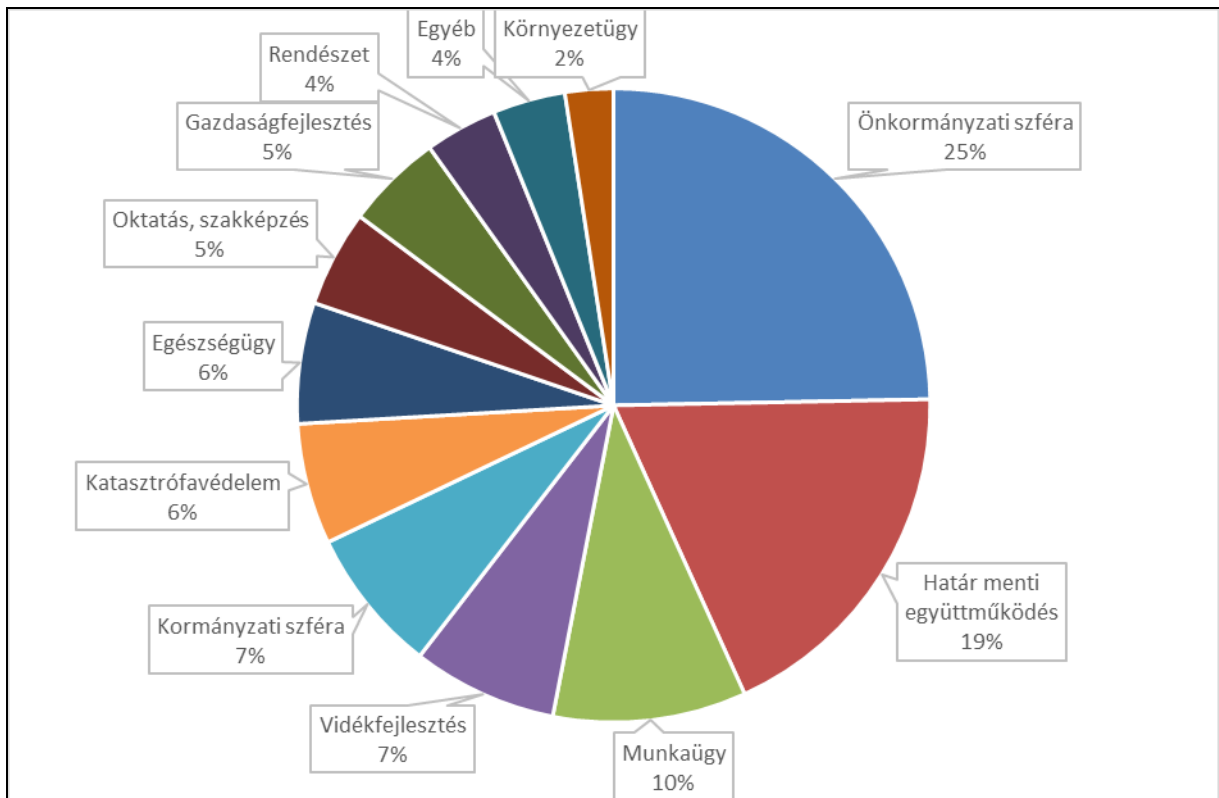
E hármas vizsgálat az alábbi módon épült fel:

- *Interjúk* készültek a műhelybeszélgetések során érintett tématerületek ágazati szakértőivel, s az ezek során gyűjtött információk révén sikerült feltárni az egyes akadályok – főként nemzeti szintű – szakterületi szabályozási hátterét.
- Az ágazati interjúkkal párhuzamosan a projekt e fázisa igyekezett feltárni a leltárban szereplő akadályokhoz hasonló problémákra kidolgozott, immár létező megoldásokat, európai *jó gyakorlatokat*, melyek alapot teremthettek a szakpolitikai ajánlások számára.
- Az ágazati interjúkon elhangzott információk alapján, illetve azokat kiegészítve *jogszabályi leltár* készült azon szabályozási elemek rendszerezése céljából, melyek a határon átnyúló interakciók ellenében hatnak, s amelyek harmonizálása, illetve módosítása szükséges az eredményesebb együttműködés feltételeinek biztosítása érdekében.

E hármas kutatás eredményeként vált végső soron lehetővé tehát a projekt kiinduló céljának teljesítése, a szakmai és jogi-szabályozási szempontokat figyelembe vevő, a már működő jó gyakorlatokra építő szakpolitikai ajánlások megfogalmazása. Jelen vizsgálatom szempontjából ugyanakkor ez utóbbi kevésbé releváns, ezért kutatási fókuszomat elsősorban a feltáró szakaszok eredményeire, főként azok területi hatalmi jellegű összefüggéseire igyekszem irányítani.

Ahogy a fentiekből már kitűnt, az első adatfelvételt a stakeholder-műhelyek jelentették, melyek során összesen 9 helyszínen 81 főt sikerült megszólaltatni a határon átnyúló

interakciók előtti akadályok tekintetében. A résztvevők ágazati megoszlása meglehetősen összetett volt, a legnagyobb csoportot (az összes résztvevő negyedét) ugyanakkor egyértelműen az önkormányzati szféra, mint a határon átnyúló együttműködésekben leginkább érdekelt és ehhez relatíve a legnagyobb döntési és pénzügyi önállósággal is rendelkező szektor jelentette (5. Ábra).

5. Ábra A stakeholder-workshopok résztvevőinek összetétele ágazatok szerint

Adatok forrása: CESCO 2016b

Az akadályok ismertetése előtt érdemes leszögezni, hogy az egyes határszakaszok vonatkozásában sajátos helyzetet teremtettek a külső földrajzi és politikai körülmények. A határon átnyúló interakciók során fellépő akadályok jellege nagyban függött az adott határszakasznak az európai integráción belül betöltött státuszától; e szempontból teljesen nyitott (osztrák, szlovák, szlovén), nagyrészt nyitott (horvát és román) és meglehetősen nehezen átléphető (szerb és ukrán) határszakaszok egyaránt fellelhetők voltak Magyarország határai mentén. E státuszbeli eltérés a jogszabályi térben is szükségszerűen különböző mértékű eltávolodottsággal párosult: az EU-ba 2004-ben, illetve korábban

belépett szomszédokkal a legnagyobb, az unión kívüliekkel pedig a legcsekélyebb a jogszabályi harmonizáció. E térségi sajátosságok jól visszatükröződtek az akadályok jellegében is: a zártabb határok térségében a hangsúly inkább evidens jellegű problémák (határon átkelés, illetve termékek átjuttatása, stb.), a nyitottabbak esetében pedig a szofisztikáltabb kérdések (pl. szolgáltatásexport és -import) irányába mozdult el a mérleg nyelve.

Az elvi nyitottság mellett fontos szerepet kapott a fizikai átjárhatóság is, mely a fentiekhez hasonlóan alakult, Szlovákiát leszámítva, ahol a Duna és az Ipoly elválasztó jellege miatt az elvi nyitottság a határszakasz nyugati felén nem párosult problémamentes átjárhatósággal. Mindennek ellenére ugyanakkor nem volt kimutatható egyenes arányosság az intézményesült kapcsolatok volumene és az átjárhatóság között. A határon átnyúló partnerségek, eurorégiók, területi társulások még e természetföldrajzi alapú szétválasztottság ellenére is a szlovák-magyar határon találhatók meg a legnagyobb sűrűségben, s ugyancsak jelentős számban fordulnak elő a schengeni külső határnak román és a horvát határszakaszok mentén is; ehhez képest a teljesen nyitott osztrák és szlovén határtérségekben számuk elenyésző volt. Intézményesült együttműködések a szerb és az ukrán határ mentén is kialakulóban voltak, illetve vannak, ám ezek egyelőre – főként a szomszéd országok unión kívülisége miatt – kevésbé előrehaladottak. Összességében azonban a problémák feltárásához kapcsolódó legáltalánosabb tapasztalatként elmondható, hogy az összegyűjtött akadályok száma a legszorosabb összefüggést a kapcsolatkeresés intenzitásával mutatja: minél több erőfeszítés történik a határon átnyúló intézményes együttműködések kialakítása és továbbfejlesztése érdekében, annál több akadály merül fel.

A problémás esetek összegyűjtése, rendszerezése és utólagos felülvizsgálata eredményeként 39 akadály került felvételre az akadályleltárba, melyek 12 ágazati kategóriába lettek besorolva. Ezek az alábbi kérdéseket tömörítik (részleteiben lásd CESCO 2016a: 11-12.):

- **Oktatás, szakképzés:** az akadályokat jellemzően a képzettségek, bizonyítványok másik országban történő elismerése, valamint az oktatásban a határ túloldaláról érkezők részvétele jelentik

- **Határrendészet, vámügy:** a nehézségek főként a határ átlépését szabályozó adminisztratív elemekhez (pl. vízumszerezés) és a határátlépés speciális formáihoz (pl. állattal, lőfegyverrel történő belépés) kapcsolódnak
- **Helyi termékek:** alapvető problémát jelentenek az élelmiszerbiztonsági és adózási környezet eltérései a határ két oldalán, melyek csak a hazai eredetű áruk esetében ismerik el a helyi terméket, mint speciális kategóriát
- **Egészségügy, szociális ellátás:** itt főként az állami egészségügyi rendszerek közötti átjárás számít problémásnak, mind a finanszírozási, mind pedig a betegszállításhoz kapcsolódó megkötések miatt
- **Közlekedés:** a problémák főként a határon átnyúló közösségi közlekedéshez kapcsolódnak (közszolgáltatást csak a saját területén biztosít az állam), emellett néhány speciális esetben szükséges a szomszéd országban szerzett vezetői engedélyek honosítása
- **Foglalkoztatás, munkaügy:** a nehézséget alapvetően a foglalkoztatási szerződési típusok, valamint a munkaügyi adminisztráció, a jogviszonyban töltött időszak elismertetésének országok közötti különbségei jelentik, melyek a hátrányosan érinthetik a határon átnyúló ingázás résztvevőit
- **Határon átnyúló együttműködések:** itt a magyar-román viszonylatban működő EGTC-k kapcsán merült fel, hogy a jogszabályi eltérések miatt a szervezetek nem tudnak teljes értékűen működni a székhelytől eltérő országban
- **EU által támogatott projektek:** a valóban határon átnyúló, közös projektek akadályokba ütköznek a finanszírozás és a közbeszerzés szabályozásának országok közötti eltérései miatt, melyeket eddig csak kétoldalú államközi szerződésekkel sikerült feloldani
- **Katasztrófavédelem:** a katasztrófahelyzetek elhárítása során elviekben minden állam szolgálata csak az országterületen végezhet mentést (e terület azonban a többivel ellentétben megoldottnak tűnik, mivel szinte valamennyi szomszéd állammal létezik érvényes kétoldalú egyezmény)

- **Közigazgatási adminisztráció:** az anyakönyvezés államonkénti eltérései miatt a határon átnyúló adminisztratív mobilitás (átköltözés, házasság, stb.) nehézségekbe ütközik, az állampolgári adatok nemzeti szintű védelme miatt pedig alig van lehetőség adatkérésre, információ-áramlásra a szomszéd államok között
- **Infrastruktúra:** probléma alapvetően a határon átnyúló ivóvíz-ellátás kiépítéséhez és a szolgáltatás biztosításához kapcsolódik, melyek számtalan ponton (közegészségügy, határvédelem, közszolgáltatások határátlépése, stb.) ütköznek a nemzeti jogszabályokkal
- **Piaci szolgáltatások:** nehézségeket jelent az adott országban állandó lakcímmel nem rendelkezők számára bizonyos szolgáltatások (banki társkártya, mobiltelefon-előfizetés, stb.) igénybe vétele (bár erről nemzeti jogszabályok nem, csak a cégek üzletszabályzatai rendelkeznek, így az akadály fennállása szolgáltatónként változó)

Összességében tehát számos olyan tevékenység került elő, melyek az országhatárokon belül többé-kevésbé szabályozottan, de lényegében problémamentesen megvalósíthatók, ugyanakkor az országhatár átlépése során akár explicit, akár implicit módon, de nem engedélyezettek, így nem valósíthatók meg eredeti formájukban. Ennek eredményeként a fizikailag nem létező (schengeni belső) határok is keménnyé, alig átjárhatóvá válnak e tevékenységek végrehajtói számára (pl. a Schengeni Egyezmény hatálya csak emberekre terjed ki, haszonállatokra nem, ezek csak érvényes állatorvosi igazolások birtokában léphetik át a határt), a többi határszakaszról nem is beszélve. A kívülről érkezőkkel szemben az állami szabályozórendszerek automatikusan védekezőleg lépnek fel, lényegében kizorítva, de legalábbis egészen más elbírálás alá sorolva őket, mint a kapun belüli, hazai szereplőket, legyen szó akár személyekről, haszonállatokról, árukra, vagy éppen szolgáltatásokról.

A szabályozási háttér e kizorító jellege mögötti logika feltárásában a legjelentősebb információbázist az ágazati interjúk jelentették. Ezek túlnyomórészt magyarországi, kisebb részben határon túli szereplőkkel készültek. Az interjúalanyok kiválasztása során fontos szempont volt, hogy a megkérdezettek jogszabályi illetékességgel rendelkező intézményt képviseljenek és/vagy az adott kérdés vonatkozásában hosszútávú szakmai tapasztalattal rendelkezzenek. Végző soron 24 interjú készült, melyek alanyai – a fenti

szempontok figyelembe vétele és az ágazati megközelítés következményeként – többségében valamilyen központi irányító-felügyelő szervezet, intézmény, hatóság keretéből kerültek ki, s ennek megfelelően szaktudásuk, illetve konkrét tapasztalataik is sokkal inkább ágazati, mint területi jártasságot tükröztek. Ezzel összefüggésben és a magyar kormányzati és adminisztratív rendszer meglehetősen centralizáltságának megfelelően az interjúalanyok nagyrészt Budapestre koncentrálódtak, kevés tématerület (regionális közlekedésszervezés, helyi termék, vámügy) kivételével, melyek egyes szakértői, illetve aktív szereplői a fővároson kívül, általában határ közeli térségekben is elérhetők voltak. Az interjúk jelen vizsgálatom szempontjából releváns főbb információit az alábbiakban foglalnám össze:

1. Az interjúk általános tanulságai igen jól tükrözik *az állam és az államterület, mint tartály* (TAYLOR, P. J. 1994) korábban bemutatott jelenségét, illetve rámutatnak arra – melyre korábban már szintén utaltam PAINTER (2006) tanulmánya kapcsán, - hogy mennyire beleszületünk az állami jelenlét által áthatott társadalmi létbe. Előbbit, vagyis az államterület tartály-jellegét igazolja az az interjúk révén történő információgyűjtés során sok esetben problémát okozó jelenség, hogy a szakmai hatáskör, mely jórészt csak az adott országra terjedt ki, behatárolta a szakmai látókört is: a hazai szabályozási-jogi környezet mélységi ismerete mellett az interjúalanyok inkább csak részleges, felületes, illetve informális tudással rendelkeztek a szomszédos országok releváns szabályozásairól. Ez abból a szempontból érthető, hogy a megszólaltatott szereplők nagyobb részének a napi szintű munkavégzés során alapvetően ehhez kell igazodnia, az állami intézmények pedig kizárólag a hazai szabályozás alapján tudnak, illetve kötelesek eljárni. Ugyanakkor, mint azt többen is elismerték, a külföldi, elsősorban a környező országokban érvényes szabályozási, illetve végrehajtási környezet alaposabb ismerete lényegesen javítana egyes problémák megoldásán, illetve általánosságban az ügyintézés folyamatosságán, gyorsaságán. Ezzel együtt az ügyintézési folyamatok jórészt szabályozott eljárásrend mentén zajlanak, ezért a rendszerek az információhiánytól függetlenül is eleve meglehetősen rugalmatlanok a speciális (pl. határon átlépő) esetek kezelése terén.

2. A másik fent kiemelt tanulság, vagyis *az állami jelenlét és szabályozás adottnak vétele* is erőteljesen megjelent az interjúkban. E szempontból már a jogi akadály, mint

kifejezés is problémásnak bizonyult, mert ami a határon átnyúló együttműködések szempontjából akadály, az az adott szakterület működése számára fontos szabályozó szereppel bíró igazodási pont. Számos interjúalany kifejezte ezen igazodási pontok létfontosságát, melyek nélkül az adott szféra tevékenységei, illetve történései nehezen kezelhetővé, átláthatatlanná, sőt akár anarchikussá válhatnának. Olyan tématerületeken, mint az állategészségügy vagy a határrendészet, bármiféle dereguláció komoly közegészségügyi, illetve biztonsági kockázatokkal járna, ezért itt a „gátak” lebontása egészen más megítélés alá esik, mint amelyet a projekt kiindulási alapként meghatározott. Az interjúpartnerek jelentős részben úgy értékelték, az állami szabályozás kizorító jellege talán „szükséges rossz”, de mégis fontos szerepet tölt be bizonyos magasabb rendű célok és érdekek (közbiztonság, közegészségügy, adatbiztonság, stb.) elérésében, illetve védelmében, a potenciális külső fenyegetések kockázatát elhárítandó.

3. Az interjúk tapasztalatait a célkitűzésünkben definiált értelmezési keretben vizsgálva elmondható, hogy az eredmények jól visszaigazolják *a vesztfáliai rendszer továbbélését*, melynek értelmében az egyes államok területén a nemzetállami szabályozás az irányadó, különbséget téve hazai és külföldi között, előbbit megpróbálva egységesíteni, az utóbbit pedig kívül tartani. A határon átnyúló együttműködés nyugat-európai diskurzusát tekintve a határok, mint elválasztó elemek meghaladása kevésbé kap hangsúlyt a nemzeti rendszerek működőképességének biztosításához képest, s a helyi és regionális szintek szereplői csak korlátozott lehetőségekkel rendelkeznek a különböző rendszerek közötti átlépés biztosítására, legjobb lehetőségük lényegében a felsőbb szintű szabályok „rugalmas értelmezése” (erre több példa is akadt, amelyek nevesítésétől most eltekintek), már amennyiben erre az állami kontroll (gyengesége) lehetőséget ad. S bár a határon átnyúló együttműködések közösségi szakpolitikai diskurzusában közszájon forgó nézet szerint „ami nem működik helyi szinten, a határ két oldala között, az magasabb, uniós szinten sem működőképes”, itt a logika ellenkező irányúnak tűnik: ami közösségi vagy nemzetállami szinten nincs harmonizálva, az a helyi szinten nem, vagy csak nehezen képes működni.

4. *A kelet-közép-európai régió fejlődési sajátosságai, és a magyar nemzetállami szakpolitikai célok és stratégiák hatásai* e vizsgálat során csak kevésbé voltak

szembeötlők. Bár, mint korábban említettük, Magyarország számára a határon átnyúló együttműködés kiemelt jelentőséggel bír a kül- és nemzetpolitikában, az egyes szakpolitikák területén csak kevésbé volt észlelhető a minél teljesebb harmonizációra való törekvés, akár a külhoni gazdasági érdekek érvényesítésének, akár a határon túl élő magyarság helyzetének könnyítése érdekében. Ilyen irányú megfontolások gyakorlati érvényesülése csak olyan területeken figyelhető meg, ahol a szolgáltatások alapvetően állampolgársághoz kötődnek (oktatás, közigazgatási adminisztráció), miközben a területi alapon érvényes szabályozások (pl. egészségügyi ellátás, közszolgáltatások, piaci szolgáltatások) esetében ez alig észlelhető.

A határon átnyúló intézményesült térségi kapcsolatok szemszögéből tehát mind az akadályok jelenléte, mind pedig az ágazati interjúk nagyrészt alátámasztották, hogy az Európai Unió által előírányzott jogszabályi harmonizáció még közel sem áll azon a szinten, amely lehetővé tenné az együttműködésekre létrehozott intézményi formáknak, hogy valóban azonosként tekinthessenek a határ két oldalára. Így a helyi szinten fellépő igények (pl. foglalkoztatás, közszolgáltatások, egyes áruk és piaci szolgáltatások) helyben, határon átvívelő módon történő kielégítése ténylegesen is nehézségekbe ütközik, illetve sok esetben ellehetetlenül. Ennek eredményeként pedig az állami központi intézményrendszerek által újratermelt határok továbbra is megszabják, illetve leszűkítik a helyi szint mozgásterét a határ meghaladása tekintetében.

IX. Változó helyzeti energiák vs. változatlan struktúrák: egy empirikus példa

9.1. A társadalmi attitűdök helyi szintű vizsgálatának fontossága

Az előzőekben bemutatott ágazati szempontú vizsgálat tehát jól tükrözi az egyes állami szakpolitikáknak a határon átvélő interakciókra vonatkozó korlátozó hatásait. Ugyanakkor további kérdést jelent, hogyan, milyen módon és mennyiben gátolja mindez helyi szinten a tényleges interakciókat és hogyan érzékelik mindezt a helyi szereplők.

Éppen ezért e következő vizsgálati szakasz fókuszát a társadalmi oldal jelenti. A kutatási előzmények áttekintése, és főként a magyar nyelvű szakirodalom alapján úgy vélem, a legkevésbé erről az oldalról ismerjük a határ szerepét, erejét, valamint a határon átnyúló interakciók jelentőségét a magyar határok vonatkozásában; e téren a legnagyobb tehát a kutatási hiátus (*research gap*). A gazdasági mutatók terén elért javulás, illetve az új intézmények létrejötte, mint sikertörténetek mellett a társadalom által a határ menti együttműködésekhez kapcsolódóan a mindennapokban megélt valóság jóval kevésbé kapott ezidáig hangsúlyos szerepet. A nemzetállami határok mindennapi (adminisztratív, társadalmi, közigazgatási, egyéni, mentális stb.) terekben való megjelenésének mélyebb vizsgálata egyelőre még kevésbé előrehaladott. Ezek pedig nem elhanyagolható szempontok: az emberek közötti kapcsolatok, az identitás változásai, az intézményekbe, illetve a kormányzatiságba vetett bizalom a határon átnyúló kapcsolatok alakulását, vagy éppen ki nem alakulását e témák legalább annyira alakítják, mint a gazdasági sikeresség (BRUNET-JAILLY, E. 2005).

Bár az előző fejezetben már bemutatott *Jogi Akadálymentesítés* projekt alapját képező stakeholder-műhelysorozat szolgált némi iránymutatással a határok meghaladására irányuló tevékenységek előtt álló akadályok társadalmi észleléséhez kapcsolódóan, ezen adatgyűjtés mélysége nem teszi lehetővé elég pontos válaszok megfogalmazását a fejezet elején felvetett kérdésekre. A helyi szintet részletesen górcső alá vevő második empirikus vizsgálatom éppen ezért egy korábbi, részletesebb, ám szűkebb területi fókuszú adatfelvétel, egy féligstrukturált interjúsorozat eredményeire kíván építeni, mely az Ister-Granum EGTC térségének a határon átnyúló interakciókban is aktív szereppel, valamint jelentős tapasztalattal rendelkező mértékadó szereplőit szólaltatta meg. A határ elválasztó szerepét tehát e szereplői kör igen összetett nézőpontján keresztül igyekszem feltárni.

9.2. Az Ister-Granum régió, mint a határon átnyúló együttműködés mintatérsege

Az Ister-Granum régió igen régóta szolgál kiemelt vizsgálati térségként a magyar nyelvű szakirodalomban a határon átnyúló intézményesülésre irányuló tudományos és szakmai érdeklődés számára. Ebben szerepet játszott egyfelől a térség sajátos történelme, másfelől a helyi gazdaság szerkezet gyors és rugalmas átalakulása a rendszerváltozást követő években, harmadrészt pedig a szimbolikus állami politikák, melyek kiemelt figyelmet szenteltek Esztergomnak az ezredforduló környékén.

Vizsgálataink részletes bemutatása előtt érdemes röviden megismernünk magával a vizsgálati térséggel is. Jelen dolgozatban következetesen Ister-Granum régió néven említjük vizsgálatunk térségét, ugyanakkor ezen elnevezés csak a legutóbbi időkben, az ezredforduló környékén tűnt fel a térképeken. A Duna (római kori latin neve *Ister*) és a Garam (*Granum*) találkozásának tágabb környezetét jelentő térség tulajdonképpen Esztergom városát és annak hagyományos funkcionális vonzáskörzetét jelenti, mely hosszú évszázadokon át intézményesült formát is öltött, Esztergom vármegye részeként. A 20. század határváltozásai, a tágabb kelet-közép-európai térség politikai klímája, valamint a Duna két partja között a legfőbb összeköttetést jelentő Mária Valéria hídnak a II. világháború során történt lerombolása a térséget, ezzel együtt pedig a szervesen kialakult társadalmi és gazdasági kapcsolatokat is hosszú évtizedekre kettévágta (sőt, valójában háromfelé, hiszen a Duna bal és jobb partján található magyarországi területek is jelentősen eltávolodtak egymástól Duna-híd hiányában). Ezen elválasztottság egészen a Mária Valéria híd újjáépítéséig megmaradt, annak ellenére, hogy a térségi együttműködés motorját jelentő két város, Esztergom és Párkány már jóval korábban, 1991-ben testvérvárosi megállapodást kötött egymással. A híd átadása (2001) tette azonban csak lehetővé azt a fajta stabil, napi szintű kapcsolattartást a térség számára, amely révén tartós integrálódási folyamat indult meg a határ két oldala között. Ennek eredményeként valósulhatott meg az Ister-Granum Eurorégió megalakulása 2003-ban, majd EGTC-vé válása 2008-ban.

Az Ister-Granum régió területét leginkább az EGTC tagjainak összterülete alapján határolhatjuk le, bár e tagság a be- és kilépések eredményeként idővel változó képet mutat. Gyakori a térséget nem ezen intézményi, hanem inkább a funkcionális szempontból, a térkapcsolatok alapján történő definiálása, amelyben leginkább az

Esztergom-Párkány városkettőshöz kötődő vonzási kapcsolatok a mérvadók (lásd JASCHITZ M. 2010). Ez alapján a vizsgálati térség kiterjedése egy, a Mária Valéria híd köré húzott nagyjából 25-30 km sugarú körrel határolható le, s azokat a településeket tartalmazza, amelyek gazdasági és/vagy társadalmi életében az Esztergom-Párkány központ legalább egyik tagja fontos szerepet tölt be. A vonzás erőssége természetesen e központtól távolodva fokozatosan csökken, ezért kevésbé lenne szerencsés diszjunkt módon kijelölni a régióhoz tartozó, illetve nem tartozó településeket: a peremen elhelyezkedő településeket általában több központ is kiszolgálja. Mindazonáltal a város-pár központi szerepét a régió belül az épített és a természeti környezet is nagyban erősíti: a régió sugárirányú útjai nagyrészt e kettős városi központ felé futnak, amely ráadásul egy hegyekkel, dombokkal határolt medence középpontjában található.

Társadalom-földrajzi szempontból a két folyópart erősen komplementer: míg az esztergomi oldal a helyben található szénteleknek köszönhetően már a 19. században iparosodni kezdett, s a Lábatlan-Dorog-Esztergom háromszög ma is Magyarország egyik legfejlettebb ipari térségének számít, addig a Duna bal partja tradicionálisan mezőgazdasági terület volt, s a néhány, főként a 20. század során ide telepített ipari üzem is leépült a rendszerváltozás óta.

Ehhez igazodik a népességföldrajzi helyzet is: miközben a magyar oldal népsűrűsége meghaladja az 124 fő/km^2 -t (az országos átlag 107 fő/km^2), addig a szlovákiai oldalon ez csak feleannyi, mintegy 64 fő/km^2 . A települési központok tekintetében is hasonló a helyzet, a szlovákiai oldalon a legjelentősebb városok a 11 ezer lakosú Párkány, valamint a régió északi szegletében található 7 500 lakosú Zselíz, miközben a magyar oldalon a 30 ezer lakosú Esztergom mellett még négy város (Dorog, Nyergesújfalú, Tát, Lábatlan) lakosság száma haladja meg az ötezer főt (OCSKAY GY. 2008). Ilyen körülmények között egyértelműnek látszik a magyar oldal vonzó hatása, amely azonban a II. világháborút követően évtizedeken keresztül nem érvényesülhetett a fizikai összeköttetés hiányában. Egy jelentős részben szimbolikus alapokon nyugvó projekt, a Mária Valéria híd 2001-ben megvalósított újjáépítése tette lehetővé, hogy mind a spontán, mind pedig az intézményes kapcsolatok megindulhassanak, illetve stabilizálódhassanak a két oldal között.

A Mária Valéria híd átadása elemi erővel formálta át a térség társadalmi és gazdasági képét. Az állandó összeköttetés megteremtődése a két part között lehetővé tette a napi

szintű kapcsolattartás, illetve társadalmi és gazdasági interakciókat a két ország között, mely főként az ingázás különböző formái, emellett pedig más intézményesült és spontán kapcsolatok révén képes volt mérhető előnyöket kínálni a térség, elsősorban annak a trianoni határmegvonás óta erőteljesen központhiányos, gazdasági nehézségek sújtotta, nemzetiségileg pedig túlnyomórészt magyar anyanyelvűek lakta szlovák oldala számára (HARDI T.– LAMPL ZS. 2008, JASCHITZ M. 2010). A híd elkészülte utáni években a két ország egyidejű csatlakozása az Európai Unióhoz (2004), majd a Schengeni Övezethez (2007) is jelentősen hozzájárult a határ átjárhatóságának teljessé válásához, s így a „határtalanság” érzékletének kialakulásához.

A fentiekben bemutatott folyamatok eredményeként az Ister-Granum régió a 2000-es évek folyamán jelentős átalakuláson ment át. A gazdasági integrálódás eredményeként jelentősen csökkent a munkanélküliség és növekedtek a jövedelmek, a társadalmi összefonódás pedig számos, a két oldal által közösen megvalósított projektben, rendezvényben és intézményben vált láthatóvá. Ennek egyenes következményeként a térséget egyfajta határon átnyúló integrációs sikertörténetként kezdték kezelni, s ezzel fokozódott a tudományos és szakmai érdeklődés az itteni helyi és regionális szintű térfolyamatok iránt.

Az Ister-Granum régióval foglalkozó szakirodalom meglehetősen összetettséget mutat, jól szemléltetve a különböző megközelítések egyidejű jelenlétét. A besoroláshoz a V. HOUTUM, H. (2000) által kidolgozott csoportosítást alapul véve (lásd 2.2. alfejezet) elmondható, hogy e térség esetében is jól tükröződik az együttműködési irányzat túlsúlya, melyet főként a határon átnyúló együttműködésre vonatkozó elképzelések, illetve az ezeket megalapozó stratégia képviselnek (pl. KULCSÁR L. ET AL. 2005; BAJÁK Z. ET AL. 2006; MEGVALÓSÍTHATÓSÁGI TANULMÁNY ... 2006; IGVLÖ EX-ANTE 2014; stb.). Ezek kevéssé tudományos, sokkal inkább szakmai cikkek, melyek többnyire komplex módon elemzik a határon átnyúló áramlásokat, együttműködéseket és társadalmi kapcsolatokat, s beavatkozási elképzeléseket is felvázolnak az interakciók intézményesített mederbe tereléséhez, a (fizikai és adminisztratív) határátkelés feltételeinek javításához és természetesen a határon átnyúló együttműködésre rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségek minél hatékonyabb felhasználásához kapcsolódóan. Emellett az Ister-Granum régió vonatkozásában is megtalálhatók olyan publikációk, amelyekben az

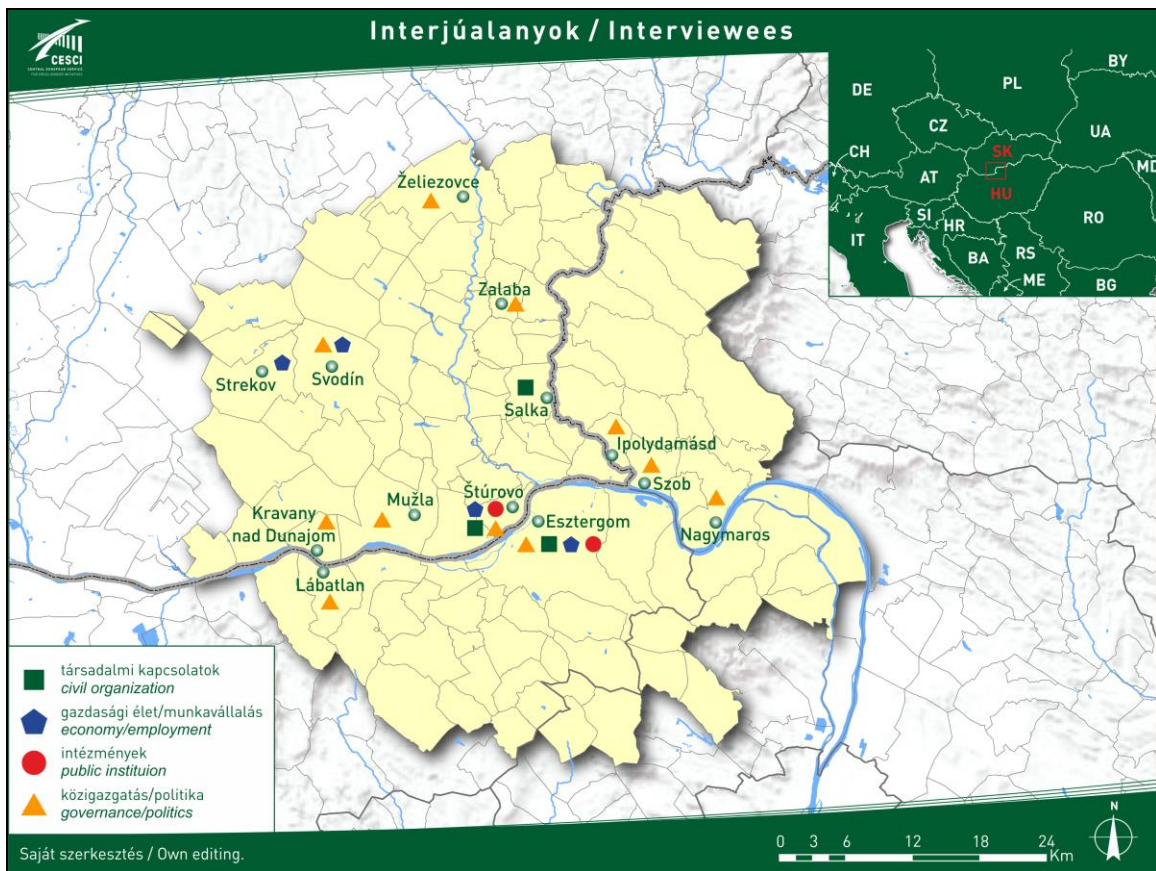
áramlási megközelítés dominál, így BARTAL és HARDI (2005) határon átnyúló munkavállalást vizsgáló vagy JASCHITZ (2010) Esztergom elméleti vonzáskörzetére lehatárolást készítő tanulmánya. A térség társadalmi életének kapcsolati hálóját ugyancsak több tanulmány vizsgálta, akár az egyes nemzetiségek közötti (SIKOS T. T. – SZARKA L. 2008), akár a civil szerveződések keretében folytatott (BARTAL A. M. – MOLNÁR K. 2006) interakciók oldaláról. Összességében tehát a régió területén a határ igen komplex módon jelenik meg a vizsgálatokban, ugyanakkor e tanulmányokról általánosságban elmondható, hogy elsősorban mint lehetőséget kezelik a határon átnyúló együttműködést, s csak kevéssé, illetve szinte egyáltalán nem az akadályok felől. E ponton szeretném tehát kiegészíteni a régióra vonatkozó szakirodalmat a következő vizsgálaton keresztül.

9.3. A féligstrukturált interjúsorozat bemutatása

A vizsgálat alapjául szolgáló interjúsorozat elkészítésére 2014 áprilisa és júniusa között került sor. Elkészítésétől elsősorban azt vártuk, hogy az interjúk eredményeként több, egymással összevethető longitudinális képet kapunk a térségen belüli, országhatárt átlépő kapcsolatok időbeli fejlődéséről, az egyes rövidebb időszakok főbb trendjeiről, illetve az egyes szférák specifikus céljairól, motivációiról, eredményeiről és problémáiról a határon átnyúló kapcsolatok vonatkozásában. A végső cél természetesen egy komplex kép alkotása arra vonatkozóan, hogyan hatottak a határon átnyúló kapcsolatok keretfeltételeinek változásai maguknak az interakcióknak az intenzitására, és megfordítva: hogyan támasztott új igényeket az interakciók intenzívebbé válása a keretfeltételek átalakítására. Jelen vizsgálat szempontjából főként a keretfeltételekre, egészen konkrétan a nemzetállami keretekre igyekszem koncentrálni.

Az interjúsorozat célterületét az Ister-Granum régió területe jelentette, s a kutatómunka e régió belüli is igyekezett azon települések csoportjára koncentrálni, amelyek ténylegesen aktívak voltak a határon átnyúló interakciók terén. Ennek következtében az interjúalanyok között nyilvánvaló okokból némileg felülreprezentáltak a közvetlenül a határ mentén fekvő településeken élő, illetve dolgozó szereplők. Mindazonáltal az interjúalanyok megkeresése során, a lehetőségekhez képest igyekeztünk figyelmet fordítani a minél arányosabb területi lefedettségre.

Az interjúk elkészítése során olyan helyi, illetve térségi szereplőket igyekeztünk megszólaltatni, akik akár főállású, akár társadalmi munkájuk révén valamilyen rálátással rendelkeznek a határon átnyúló interakciókra, illetve maguk is érintettek ilyen kapcsolatokban. A sorozat keretében 25 interjú készült, amelyekben 26 szereplőt szólaltattunk meg (az egyik interjú két interjúalannyal zajlott). A határ szlovákiai oldala némileg felülreprezentált, mivel az itteni szereplők nagyobb arányban érintettek a határon átnyúló interakciókban. Ennek megfelelően a szlovákiai oldalon 15, míg a magyar oldalon 11 interjúalanyt sikerült elérnünk. Az interjúalanyok településekhez és az egyes szférákhoz való kötődését a 6. Ábra mutatja.

6. Ábra Az interjúalanyok település és tevékenységi kör szerinti kötődése

Interjúalanyaink alapvetően a társadalmi élet négy szféráját képviselték:

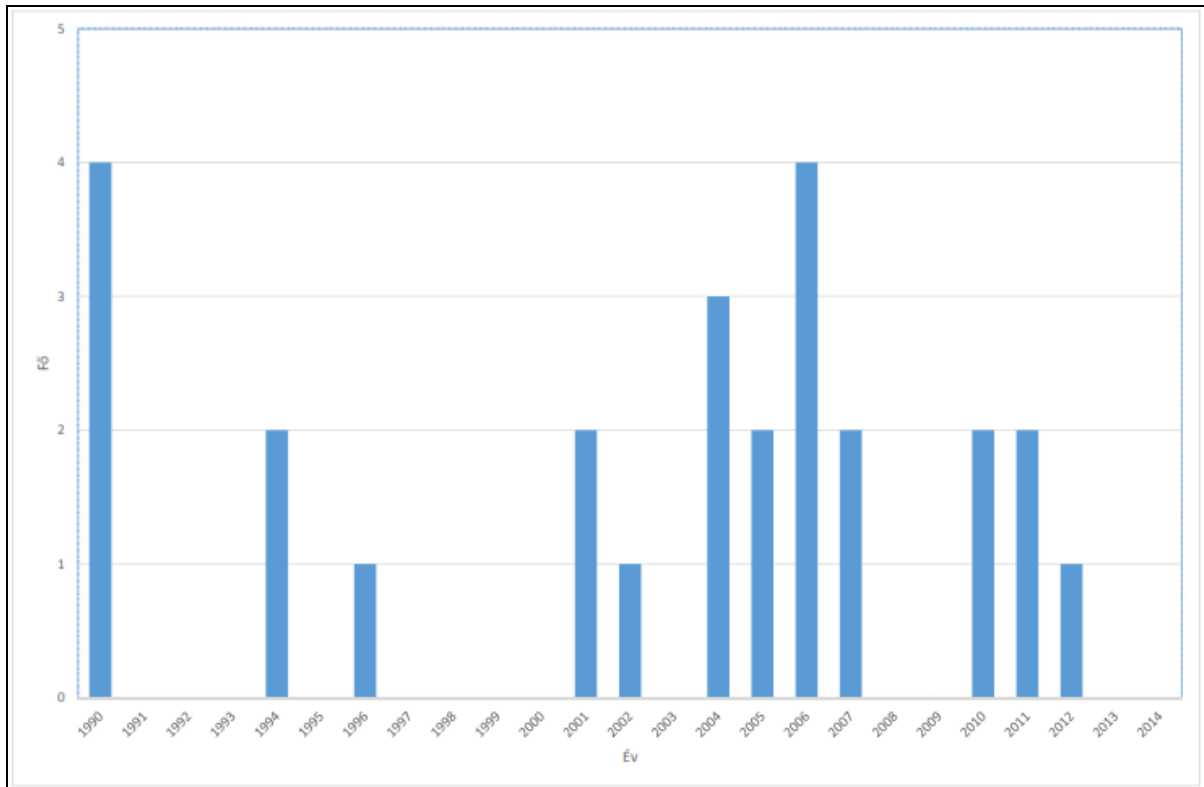
1. a helyi közigazgatást, illetve politikai irányítást;

2. a gazdasági életet, illetve a tágabb értelemben vett termelői és piaci szolgáltató szférát;
3. az állami közintézményeket, illetve intézményrendszereket; valamint
4. a társadalmi kapcsolatok szféráját, ezen belül elsősorban civil szervezeteket.

Az interjúalanyok között a legszélesebb kört a helyi közigazgatási-politikai szféra képezte, a megkérdezettek között 11 polgármester és egy megyei képviselő szerepelt. A gazdasági szférát hatan képviselték, s e kategória igen összetett képet mutatott: nagyvállalati felsővezető ugyanúgy helyet kapott itt, mint saját pincészetet vezető borász vagy egyéni vállalkozó. A közintézmények, illetve az állami rendszerek szférájából mindössze három személyt sikerült megszólaltatni, mégpedig az egészségügy, az oktatás és a regionális fejlesztés területéről. Végül, de nem utolsósorban a társadalmi kapcsolatok területén öt interjút sikerült elkészíteni, kulturális és civil szervezetek, illetve intézmények vezetőivel, akik egy része nem csak, pontosabban nem elsősorban főállású munkájuk keretében foglalkoznak a határon átnyúló társadalmi interakciók segítségével, hanem társadalmi szerepvállalás keretében (is).

Az interjúk készítése során minden esetben rákérdeztem az interjúalanyoknál, hogy mióta dolgoznak az adott területen, illetve pozícióban. Mint azt a mellékelt ábrából láthatjuk (7. Ábra), a megszólaltatottak fele az interjúkészítés pillanatában legalább tíz éve foglalta el akkori beosztását. Jellemzően a legrégebb óta (1990, 1994) a polgármesterek tevékenykedtek ugyanabban a pozícióban. Az uniós csatlakozás (2004) idején, jelentős részben a csatlakozás, illetve az uniós tagsághoz kapcsolódó általános lelkesedés, és az új szervezeti és pénzügyi lehetőségek nyomán látható egy jelentős fellendülés, amely elsősorban a társadalmi és gazdasági szervezetek munkáját támogatta. Ugyanezen 2000-es évek közepi csúcshoz jelentős mértékben hozzájárultak a 2006-os önkormányzati választások is, amely során több településen is új polgármestert választottak. Legutóbb pedig 2010-12 között zajlott le jelentős fluktuáció, mely azonban általános tendenciákkal, illetve jelentősebb eseményekkel nem, csupán egyedi körülményekkel magyarázható. Hozzáteve, hogy az interjúalanyok túlnyomó része az interjú készítése idején betöltött beosztását megelőzően is rendelkezett már rálátással a határon átnyúló interakciókra (átlagosan ez személyenként további mintegy 10 éves releváns szakmai tapasztalatot jelent), megállapítható, hogy az interjúzás során

megkérdezett szereplők egyértelműen jelentős rálátással rendelkeztek a határon átnyúló interakciókra. Az Ister-Granum régióban így a határon átnyúló kapcsolatokat igen nagyfokú, elsősorban személyi, de emellett intézményi kontinuitás is jellemezte az elmúlt évtizedekben, amely megerősíti az interjúalanyok kiválasztásának helyességét.

7. Ábra Az interjúalanyok megoszlása az interjúkészítés idején betöltött pozícióba kerülésük időpontja alapján

Mint a fentiekben már jeleztem, az adatfelvétel féligstrukturált interjúk formájában zajlott. E forma kiválasztását indokolta, hogy a megkérdezettek meglehetősen eltérő társadalmi-gazdasági szférákat képviseltek, s ennek megfelelően a beszélgetések különböző tematikák mentén zajlottak, így ugyanazon kérdések alkalmazása valamennyi interjúalany esetében szakmailag értékelhetetlen eredményekhez vezetett volna. Ugyanakkor fontos szempont volt az információk összevethetősége is, ezért indokolt volt az interjúkat egy minél egységes szerkezeti vázlat alapján felépíteni, s bizonyos szempontokat valamennyi interjúban érvényre juttatni, miközben figyelemmel kellett lenni az interjúalanyok nagyfokú különbözőségére is. Végző soron tehát az interjúkat fő

csapásirányait egyértelműen kijelölő, ugyanakkor a megkérdezettek számára a mondandójuk kifejtésében meglehetősen szabadságot biztosító féligstrukturált interjú bizonyult a legjobb választásnak. A tartalmi elemek, melyeknek minden beszélgetésben meg kellett jelenniük, az alábbiak voltak: az interjúalanyok szakmai bemutatkozása; a határon átnyúló relevanciával bíró tevékenységeik, határon túli partnereik bemutatása; az általuk ismert határon átnyúló interakciók kiváltó okai, körülményei és céljai; az elmúlt évek jelentős társadalmi-gazdasági változásainak hatásai (Mária Valéria híd átadása, schengeni csatlakozás, valamint az euró bevezetése Szlovákiában); a határon átnyúló regionális társadalmi-gazdasági kapcsolatokat segítő, illetve gátló tényezők; valamint az interjúalanyoknak a kapcsolatok bővítésével, javításával kapcsolatos saját ötletei, innovációi, meglátásai és aggodalmai.

Az alábbi esettanulmány elkészítésének kiinduló hipotézise az feltételezés volt, hogy az Ister-Granum térségben az egyes szférák határon átnyúló kapcsolatai meglehetősen különböző módon szerveződnek, s ezért eltérő módon kötődnek a határon átnyúló együttműködést segítő kezdeményezésekhez, egyúttal pedig nemzetállami intézményrendszerek által megszabott keret, az *infrastrukturális hatalom* (MANN, M. 1984) is különbözőféleképpen hat rájuk. A következőkben e hipotézist igyekszem igazolni az egyes interjúk tapasztalatai alapján.

9.4. A határon átnyúló kapcsolatok szféránkénti eltérései

Mint a fentiekben bevezettük tehát, az Ister-Granum térségben a határon átnyúló kapcsolatok valamennyi szférát, tehát az élet valamennyi területét áthatják. Interjúalanyaink kiválasztásánál szempont volt ilyen kapcsolatok megléte, s az interjúk maguk is visszaigazolták a meglévő kapcsolatok nagy számát és sokszínűségét.

A legrégebbre visszanyúló, formalizált kapcsolatai a települési önkormányzatoknak vannak. Már a szocialista időszakban is lehetőség nyílt testvértelepülési kapcsolatok kialakítására, bár túl gyakori kapcsolattartásra ekkor még nemigen nyílt lehetőség. A mai Ister-Granum térségen belüli testvércapcsolatok – a földrajzi közelség mellett természetesen – általában valamilyen történelmi összekötöttség nyomán szerveződtek; ilyenekre példa a szlovák kisebbség jelenléte a magyar oldalon, a korábbi idők népesség-transzferei az érintett települések között, a közös kulturális gyökerek, stb. A

testvérkapcsolatok a szocialista időszak meglehetősen elszigeteltségében is hozzájárultak valamelyest a határok oldódásához. A kilencvenes évektől nyitottabbá váló határ eredményeként azután a településközi együttműködéseknek leginkább már csak a fizikai összeköttetés hiánya állta útját, egészen a Mária Valéria híd átadásáig. Noha a települések nagyobb részének az Ister-Granum térségén, illetve a két országon kívül is van más partnertelepülése, a közeli kapcsolatok mégis kiemelt jelentőséggel bírnak: főként kisebb települések vezetői számoltak be arról, hogy szűkös anyagi lehetőségeik okán rendszeres fizikai kapcsolatot csak legközelebbi testvértelepülésükkel tudnak fenntartani. Ebből eredően az elmúlt bő évtized során megnyíló, határon átnyúló együttműködésre kiírt pályázati felhívásokra történő jelentkezés során is projektpartnerként automatikusan a legközelebbi testvértelepülés jött szóba. A közös pályázatok mögé általában szívesen állnak be az egyébként nagyrészt forráshiánytól sújtott helyi önkormányzatok. Ennek egyik oka részben e forráshiány, amit enyhít, hogy a támogatások révén létfontosságú beruházásokat tudnak eszközölni. Másfelől pedig a nem fizikai beruházás formájában megvalósuló (soft) projektek esetében – a valóban határon átnyúlónak tekinthető beavatkozások többsége ilyen – komoly társadalmi tőkét lehet kovácsolni a közös munkából. A sikeres projektek (de akár még a sikertelenek is) erősítik az együttműködő települések között a hasonlóság és az egymásra utaltság érzését, amely tovább halványítja a településpárokat elválasztó fizikai távolság, illetve a határvonal jelentőségét.

Újabb eredetű, de ugyancsak jelentős a társadalmi szervezetek határon átnyúló tevékenysége. Ezek általában civil, illetve kulturális egyesületek, melyek bizonyos szűkebb tematikák mentén szerveződnek, így kapcsolataik is elsősorban tematikusak, ugyanakkor az önkormányzatokhoz hasonlóan – és részben hasonló okok miatt – fontos számukra a földrajzi közelség. Különösen igaz ez Esztergom és Párkány viszonylatában, egyfelől az extrém kis földrajzi távolság okán, másfelől pedig, mivel e két városi központban találhatók meg azonos szintet képviselő kulturális intézmények (középiskola, városi könyvtár, stb.), illetve a szervezetek eredményes működéséhez, a rendezvények megvalósításához szükséges kritikus tömeg. A társadalmi szervezetek meglehetősen nagy mozgásszabadságot élveznek a határon átnyúló projektek lebonyolításában; a szűk keresztmetszetet általában az anyagi lehetőségek és a saját kapacitások jelentik, ami a

szerény tagság és a szervező(k) egyéb lekötöttségei mellett valóban igen szűknek bizonyulnak.

Az önkormányzatokhoz és a társadalmi szerveződésekhez, intézményekhez viszonyítva a gazdasági szervezetek, valamint az állami intézmények életében a határon átnyúló térségi kapcsolatok jóval csekélyebb szerepet játszanak. Noha e szférákban is találunk példát partnerségekre, itt sokkal kevésbé jellemzőek a szoros kapcsolatok, a meglévők pedig inkább csak kiegészítő szerepet játszanak, a napi működést érdemben nem befolyásolják. A két említett szférában ez a következőképpen érzékeltethető:

1. A gazdasági szféra elsősorban piacokban gondolkodik, még hozzá szabályozott piacokban. A termelés és értékesítés, illetve a nem-termelő ágazatok esetében, ahogy ezt az előző fejezetben a *Jogi Akadálymentesítés* projekthez kapcsolódóan láthattuk, a szolgáltatások nyújtása elsősorban nemzeti szinten szabályozott. A cégbejegyzés, valamint az ezzel összefüggő egyéb adminisztráció, így az adózás, a forgalmazás vagy akár a fogyasztóvédelem mind nemzeti szintű szabályozáshoz kötött, bár az Európai Unióban léteznek magasabb, közösségi szintű szabályozások, iránymutatások is. A határ átlépése tehát e tevékenységek során messze túlmutat a pusztán fizikai aktuson: egy teljesen vagy jórészt eltérő szabályozási környezetben való megjelenést jelent, mely kisebb vállalatok esetében fokozott – sok esetben túlzott – adminisztratív többletterhet jelent, s a határátlépés ellenében hat, nagyobb vállalatok esetében pedig mindez a térségi helyett sokkal inkább az országos szinten tűnik adekvátnak.

2. Az állami intézmények esetében a határ a feladatellátási terület végét jelenti. Legyen szó akár az oktatásról, akár az egészségügyről, akár a hivatali ügyekről, ezen intézmények tevékenysége csak azokra terjed ki, akik országon belül élnek. Megfelelő esetekben persze valamennyi intézményrendszer képes fogadni a határon túlról érkezőket, illetve kapcsolatot teremteni a szomszéd ország hasonló intézményeivel, ez azonban nem tartozik a kötelezően ellátandó, napi szintű feladataik közé. Ugyanakkor a napi szintű működés szabályozása országosan uniformizált, s csak kevésbé van tekintettel a határ menti övezetekben tapasztalható sajátosságokra; konkrét példával élve, ha valaki a határ túloldaláról, akár a szomszéd településről kívánja igénybe venni az egészségügyi, oktatási, adminisztratív szolgáltatásokat, ugyanazok a szabályok vonatkoznak rá, mintha a két ország legtávolabbi részeiről lenne szó.

Ilyen körülmények között tehát akár a gazdasági szférában, akár az állami intézményrendszerek esetében a helyi szereplők – akár saját elhatározásból, akár külső okok miatt – jóval kevésbé nyitottak a határon átnyúló interakciókban való részvételre, mint a többi szféra, s ez az Ister-Granum régióban is jól észlelhető. Ez természetesen nem jelenti, hogy ne lennének ilyen interakciók, ugyanakkor a mozgások jól beazonosítható akadályokba ütköznek. A magyar oldali iskolába járó szlovákiai diákok (elvileg) tandíjat kötelesek fizetni; az esztergomi kórház szolgáltatásait csak azok a párkányiak vehetik igénybe, akik egy bizonyos szlovákiai egészségbiztosító-társasággal (Dôvera) állnak szerződésben, mely korábban megállapodott a kórházzal az ellátás-finanszírozásról; a szlovákiai oldal kertjeiben termett zöldség, gyümölcs csak komoly adminisztráció mellett (adószám igénylése, élelmiszer-biztonsági bevizsgálás) árulható az esztergomi piacon; az Esztergomban gyártott Suzuki gépjárművek pedig a Szlovákiából érkező gyári dolgozók számára kedvezményesen ugyan, de csak a szlovák forgalmazón keresztül érhetők el, és így tovább.

Az egyes szférák tehát igen eltérő lehetőséggel rendelkeznek a határ átlépésére, áthidalására; michaelmann-i értelemben fogalmazhatunk úgy, hogy az infrastrukturális hatalom eltérő mértékben fejti ki hatását az egyes ágazatokra. A nemzeti szabályozási keretek hol jobban, hol kevésbé korlátozzák a hazai keretek közül való kilépést; ennek megfelelően pedig az egyes szférák eltérő várakozásokkal lépnek fel a határon átnyúló interakciókból várható pozitív hatásokat illetően. Mint azt a következőkben látni fogjuk ez alapvetően meghatározza az egyes szereplőcsoportok motivációját, érdekeit és elvárásait az intézményesüléshez kötődően is.

9.5. Az intézményesülés megítélése a határon átnyúló kapcsolatokban

A határon átnyúló együttműködés intézményesülésének folyamata a fentiekből eredően tehát igen eltérően érintette a társadalmi és gazdasági élet egyes szféráit, amelyek ennek megfelelően viszonyultak az újonnan létrejövő határon átnyúló szervezetekhez is. Az intézményesülés megítélése önmagában nem egyszerű, mivel az eurorégió, mint formalizált együttműködés megalakulása egybeesett a Mária Valéria híd újjáépülésének idejével, így e két, a határoldalakat összefűző kapocs hatása együtt, egymást is erősítve érvényesült, bár kétségtelen, hogy – amint azt a bevezetőben említettem – a híd

elkészülte meghatározóbb volt. Összességében az interjúalanyok világosan különbséget tudtak tenni a két projekt között a tekintetben, hogy még a híd államközi projekt volt, addig az eurorégió, illetve az azt felváltó EGTC térségi intézmény; ettől függetlenül kritika leginkább ez utóbbit érte.

Az eurorégióval, illetve az EGTC-vel szembeni attitűd kialakulása nagyban összefügg a korábbiakban már bemutatott kompetenciákkal, illetve azok hiányával. Még az EGTC, mint az uniós tagállamok nemzeti jogalkotásában kötelező jelleggel rögzített intézményi-jogi forma is számos ponton korlátozott lehetőségekkel bír az egyes szakterületeken történő beavatkozásokat illetően. A korábbi, kevésbé szabályozott együttműködési formák (mint az eurorégió, vagy még korábban a testvértelepülési egyezmények) esetében pedig ez hatványozottan igaz. Az EGTC mozgásterét emellett saját anyagi lehetőségei is korlátozzák: rendszeres bevételei nagyjából a tagok befizetéseiből keletkeznek, jelentősebb források pedig pályázatokból állnak rendelkezésre; mindkettő meglehetősen bizonytalanságot jelent az éves költségvetés tervezése szempontjából, s csak szűk állandó munkaszervezet fenntartását teszi lehetővé.

A korlátozott kompetenciák és anyagi lehetőségek miatt tehát az EGTC csak kisebb projekteken tud aktívan közreműködni, melyek elsősorban a helyi önkormányzatok és a társadalmi szervezetek számára adekvátak. Különösen kisebb önkormányzatok vezetői számoltak be olyan, az EGTC által segített projektekről, melyek az adott település számára nagy fontossággal bírtak, de a kis – sok esetben egyszemélyes – civil szerveződések is több esetben kaptak közvetlenül vagy közvetve támogatást a társulástól. E támogatások révén sikerült bizonyos kritikus infrastrukturális beruházásokat végrehajtani, közösségformáló tereket létrehozni, illetve közösségteremtő eseményeket megrendezni. Az anyagi hozzájárulás nem minden esetben az EGTC saját anyagi eszközeiből történt, hazai és közösségi pályázatok, valamint az EGTC mögött álló legerősebb önkormányzatok, főként Esztergom, ugyancsak biztosítottak forrásokat. Természetesen e szférák esetében sem maradéktalan az elégedettség: mind a társadalmi szervezetek, mind az önkormányzatok oldaláról számos panasz érte az egyre nehezebb pályázati feltételeket, különösen az önerő, illetve az előfinanszírozás kérdését illetően. Többen jelentős visszaesésként élték meg, hogy míg korábban Esztergom, elsősorban iparüzési adóbevételeiből jelentősen támogatni tudta a többi települést például éppen az

önerő előteremtése terén, a kétezres évek végére csődközelbe jutott a város, amely azután az együttműködés keretein belül is érezte hatását. A projektek szintjén mindazonáltal a legnagyobb csalódást az önkormányzatok számára az egykori Ipoly-hidak újjáépítését célzó kezdeményezés kudarca okozta. Az EGTC és az önkormányzatok hathatós lobbitevékenysége és a számtalan magyar kormányzati ígélet ellenére a hídépítési projektek az államközi szinten elakadtak, ami általános értetlenséget szült, mivel az Ister-Granum régió kívül az elmúlt években két Ipoly-híd is megépült a szlovák-magyar határon (Rárópuszta–Rárós között 2011-ben, Pöstyénpuszta–Petőpuszta között pedig 2012-ben). Noha a megkérdezettek tisztában voltak azzal, hogy a feladat az EGTC kompetenciáin kívül esik, sokan úgy értékelték – kik explicit, kik implicit módon –, hogy az újabb hidak továbblendítették volna a társulás keretében az utóbbi években mérséklődő aktivitást.

Az EGTC működésének pozitív hatásait ugyanakkor kevésbé érzékelték a gazdasági szférában, valamint az állami intézményrendszereknél. Bár az e szférából megkérdezettek többsége is aktív kapcsolattartásról számolt be intézménye/vállalata és az EGTC között, alig számoltak be formalizált keretek között végrehajtott közös projektről. Mind a gazdasági szervezetek, mind az állami intézmények helyi vezetői, illetve képviselői részt vettek ugyanakkor az EGTC által szervezett, számukra is releváns szakmai rendezvényeken, szerepük ilyenkor azonban leginkább a konzultációra korlátozódott. A gazdasági szféra esetében például az EGTC által végrehajtott, a helyi termékek promócióját célul kitűző projektben a megkérdezett borászok is szerepeltek, a teherkomp építéséhez kapcsolódóan pedig a legfőbb potenciális érintetteket, így az Esztergomi Ipari Park cégeit, mindenekelőtt a Suzukit is igyekeztek bevonni. A helyi termékek esetében azonban a határon túli értékesítés korábban bemutatott nehézségei miatt egyelőre nem sikerült jelentősebb előrelépést elérni (így például egy tervezett határon átnyúló értékesítési hálózatot kialakítani), az ipari üzemek esetében pedig elsősorban a (pénzügyi és időbeli) hatékonysági szempontok döntenek olyan kérdések esetében, mint a szállítás, s ezen oldalról az akkor még csak tervezett teherkomp által teremtett kínálat lehetőségei egyelőre még nem voltak ismertek (a kompot csak jóval később, 2016 szeptemberében helyezték üzembe). Az állami rendszerek esetében az EGTC egyelőre nem tudott

hatékony segítséget nyújtani sem az oktatás, sem az egészségügy területén konkrét térségi elképzelések megvalósulásához:

1. Az oktatás területén formalizált együttműködésről csak az intézmények közötti testvérkapcsolatok esetében beszélhetünk; e kapcsolatok száma és intenzitása azonban alacsony, s általában a testvértelepülési kapcsolatokkal összefonódva szerveződnek, így közvetlenül vagy akár közvetve is részesülhetnek az EGTC által kezelt forrásokból. Az elmúlt években a magyar oldalon a közoktatás meglehetősen központosításával, az állami intézményfenntartó létrehozásával az általános és középiskolák, és összességében a helyi szint mozgástere jelentősen szűkült, így a térségi együttműködésekben való részvételük is nehezebbé vált adminisztratív szempontból. A napi szintű interakciót itt a diákok és kisebb részben a tanerő határon átnyúló mozgása jelenti, ezek azonban spontán módon, az iskolák, illetve a mögöttük álló oktatási rendszerek biztosította lehetőségekhez igazodóan zajlanak (pl. az esztergomi iskolák a főként a reáltárgyak tanításában jelentkező munkaerőhiányt sokszor határon túli oktatókkal pótolják, akik a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ alkalmazásában több „telephelyen” is taníthatnak).

2. Az egészségügyben a legjelentősebb potenciált a határon átnyúló interakciók szempontjából a régióban az esztergomi Vaszary Kolos Kórház hordozza. Az Ister-Granum térség egyetlen kórháza nemcsak a magyar, hanem a szlovák oldal számára is a legközelebbi jelentős egészségügyi intézmény, utóbbi lakói ugyanakkor nem vehetik automatikusan igénybe az itteni ellátást. A szlovákiai lakosok ugyanis (leszámítva a Magyarországon bejelentett dolgozókat) csak a nem sürgősségi ellátást vehetik igénybe Esztergomban, azt is csak akkor, ha a megfelelő szlovákiai biztosítónál (Dôvera) van szerződésük. Az intézmény ugyanakkor jelentős többletkapacitással bír, melynek értelmében további betegeket láthatna el a túloldalról a hazai ellátásbiztonság sérelme nélkül, s ezzel bevételeit is növelhetné; a határon túlról érkezők száma azonban továbbra is alacsony maradt. E betegszám növelésére próbált a kórház többek között az EGTC keretein belül is kísérletet tenni, ugyanakkor ez nem járt jelentős eredménnyel. A kudarc okai leginkább külső körülményekre vezethetők vissza: egyrészt a szlovákiai egészségügyi szervek a páciensek – és a velük járó finanszírozás – elvesztésétől, országból kiáramlásától való félelem miatt kevésbé motiváltak az együttműködésre;

másfelől a fogadó oldal, a magyarországi egészségügy kedvezőtlen reputációja (ezen belül főként a rossz körülmények, a munkaerő-hiány és a paraszolvencia elterjedtsége) okán a vonzó hatás a fizikai közelség ellenére sem egyértelmű. E főként strukturális jellegű problémák pedig helyi szinten is meghatározó hatással bírnak.

9.6. Az Ister-Granum EGTC elvárt és valós szerepe a térségi kapcsolatokban

A fentiekből látható tehát, hogy az egyes szférákat igen különböző „élmények” érték a határon átnyúló interakciókat illetően az EGTC-vel kapcsolatban. Ez alapvetően befolyásolta a társuláshoz, illetve annak elődjéhez, az eurorégióhoz, valamint összességében az Esztergom-Párkány partnerséghez fűződő attitűdöket. Mint az előbbiekből jól kirajzolódott, egy alapvető kettősség mutatható ki az attitűdökkel kapcsolatban:

1. A megkérdezett szereplők egy része alapvető fontosságúként tekint az EGTC-re, nagyra értékeli az általa végzett munkát, s ennek megfelelően igyekszik aktívan részt venni annak tevékenységében, vagy legalábbis profitálni az általa kínált lehetőségekből. Noha az interjúk viszonylag alacsony száma miatt nehéz általánosítani, a fentiek alapján úgy tűnik, ez leginkább az önkormányzati és a társadalmi szférára jellemző hozzáállás.

2. Ezzel szemben a megkérdezett szereplők másik része inkább távolságtartó az EGTC munkáját illetően. Bár többé-kevésbé figyelemmel kísérik annak tevékenységeit, a maguk számára nem tartják túl értékesnek azt, egyes esetekben pedig igencsak a kritikusak a társulás által érintett, vagy éppenséggel nem érintett problémakörök miatt. Bár itt is nehéz általánosságban beszélni, úgy tűnik, hogy a gazdasági és az állami intézményi szférák azok, ahol ez az attitűd inkább jellemző.

A határon átnyúló együttműködés, illetve annak intézményesülése tehát jelentős mértékben megosztja a társadalmi-gazdasági életet. Jellemzően a kevesebb kompetenciával rendelkező szereplők érzékelnek több pozitívumot az együttműködések tevékenységéből, miközben a szabályozottabb keretek között működő ágazatok kevesebb hasznát látják a határon átnyúló intézménynek.

Az intézményesülés így, bár jelentős szerepet játszott abban, hogy a térség számára egy többé-kevésbé egységes, a határon átnyúló kapcsolatokra nagy hangsúlyt fektető fejlődési

perspektíva teremtsdön meg, valójában mégsem képes ezt az egységes szemléletet a gyakorlatba ültetni. Miközben ugyanis egyes szférák inkább számolhatnak az EGTC segítségével és támogatásával, mások a külső, elsősorban szabályozási környezet miatt kevésbé képesek ehhez csatlakozni, így saját lehetőségeik és érdekeik fényében kell megválasztaniuk, milyen elképzeléseket valósítsanak meg. Ez természetesen ugyanúgy hasznos lehet a határon átvélő kapcsolattartás szempontjából, ugyanakkor nem szolgálja azt az integrált területi szemléletet, amelynek érdekében az EGTC, mint intézményi forma megalkotásra került. A bevonáson alapuló, integrált határon átnyúló területi tervezés alkalmazásának ellehetetlenülése viszont jelentősen ronthatja a térségi együttműködés távlati lehetőségeit és az erre fordított anyagiak felhasználásának hatékonyságát. Mindez pedig végső soron negatív visszacsatolásként jelentkezhet az európai integráció számára.

X. A kutatási eredmények összegzése

A fentiekben arra kívántam rámutatni, hogy a nemzetállami hatalmi terek szerepe Európában igen erős, annak ellenére, hogy a kontinens a társadalmi és gazdasági integráció igen magas szintjére jutott. Mindez számos ponton ellentmond annak az elmúlt években, évtizedekben kialakult képnek, mely alapján az európai integrációs folyamat és az Európai Unió által a közösségi szakpolitikákba, ezek között kiemelten is a határon átnyúló együttműködésbe fektetett összegek és erőforrások elhozzák a közösségi területet felszabdalo államhatárok fizikai, adminisztratív és kulturális akadályozó szerepének megszűnését. Az integrálódási folyamat immár közel hat évtizedes múltja és jelentős eredményei mellett ugyanis továbbra is használatban vannak azok a hatalmi technikák, amelyek az állami terek divergenciáját az elmúlt évszázadok folyamán megalapozták. E technikák révén pedig maguk a kormányzatok is, noha retorikájukban az átalakuló szupranacionális politikai és gazdasági erőterekbe történő betagolódás mellett foglaltak állást, a nemzetállami hatalmi centrumok meghatározó és normaadó szerepét próbálták és próbálják megerősíteni, újratermelve ezáltal az államterületek érintkezési vonalai, a határok menti különbségeket, s így magát a választóvonalat is. Mindez a közelmúlt válsághelyzeteiben (Brexit, migrációs válság, EU-orosz szembenállás, stb.) is jól megmutatkozik, melyek elemi erővel hoztak a felszínre azt a korábban inkább csak burkolt formában uralkodó felfogást, mely szerint a nemzetállamok továbbra is saját magukat tekintik a politikai területi hatalom elsőszámú letéteményeseinek, maguk kívánják eldönteni, mi történjen a saját területükön, s ennek érdekében a korábbi évszázadok folyamán megszerzett hatalmi kompetenciáikat is megtartani, illetve erősíteni szándékoznak. Mindez pedig jól érzékelhetően lépten-nyomon konfliktusba kerül az európai integráció előrehaladásának folyamatával, s ellene hat az államhatárok, mint a társadalmi interakciókat akadályozó térelemek feloldódásának is.

Dolgozatomban ezt a komplex folyamatláncolatot a határon átnyúló együttműködés, mint európai uniós szakpolitika érvényesülésének a kelet-közép-európai térségben, elsősorban a magyar határok mentén szerzett tapasztalatain keresztül igyekeztem bemutatni, figyelembe véve eközben térségünk Nyugat-Európától eltérő fejlődési sajátosságait, a térség politikai földrajzi képének 20. századi átalakulását, és az ezekhez szervesen kapcsolódó aktuális állami (szak)politikai célokat és stratégiákat. Az

érvényesülés mérésének megfigyelési egységeit a ténylegesen működő és így a határok akadályozó szerepével napi szinten szembesülő határon átnyúló intézményesült térségi kapcsolatok jelentették, melyeket ágazati és területi megközelítésben egyaránt vizsgáltam.

Mindezek alapján munkám főbb eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

- A határt, mint kutatási problémát, olyan térkonstrukcióként értelmezve vezettem be, mely esetében a külső, földrajzi térbeli közelség a belső, társadalmi térben bizonyos, kisebb vagy nagyobb mértékű eltávolodottsággal társul. Ezen értelmezés szolgált alapul a kutatás további részében a határok akadályozó szerepének vizsgálatához.
- A szakirodalmi előzmények alapján áttekintést készítettem a határok társadalom-földrajzi szempontú vizsgálatának történeti előzményeiről, főbb irányzatairól és vizsgálati fókuszairól. E szempontok mentén összevettem a külföldi és a hazai szakirodalmat, s rámutattam az utóbbi kutatási hiátusaira (research gap), melyeket főként az empirikus eredmények tágabb tudományos kontextusba való bizonytalan beágyazottságában és a határok jelentőségéről alkotott képnek az elmúlt évek globális és térségi változásai szempontjából nézve alacsony reflexivitásában azonosítottam be.
- Kutatásom elméleti kereteinek és kulcsfogalmainak kijelölése során átfogó módon definiáltam a felségterület és a területi szuverenitás, a centrum-periféria relációk, valamint az új kormányzati modellek, a többszintű kormányzás és a határon átnyúló intézményesülés fogalomkörét és olyan elméleti keretté formáltam őket, melyek lehetővé tették a határok és a határ menti térségek területi hatalmi szempontú tudományos értelmezését.
- Rövid áttekintést nyújtottam a határok kutatásának főbb módszertani irányairól, összevetve a kvantitatív és kvalitatív lehetőségeket a határok akadályozó szerepének vizsgálatára vonatkozóan. Az összevetés eredményeként amellelt foglaltam állást, hogy a határok *barriers* szerepének feltárása elsősorban kvalitatív jellegű módszerekkel végezhető eredményesen.
- Vázlatot készítettem a határon átnyúló együttműködés nyugat-európai diskurzusáról, bemutatva az európai uniós szakpolitikává válás történeti előzményeit

és főbb eszközrendszerét, intézményi lehetőségei. Ez utóbbiak közül kiemelten elemeztem az európai területi társulásokat (EGTC), különös tekintettel azok térbeli expanziójára.

- A kelet-közép-európai térség társadalmi-gazdasági fejlődési sajátosságainak tükrében elemeztem a határon átnyúló együttműködés nyugat-európai elképzelérendszerének átvételét, s Magyarországon példáján keresztül ráirányítottam a figyelmet a szakpolitika térségi elterjedésének és sajátos adaptációjának mögöttes dimenzióira, mozgatórugóira és ellentmondásaira.
- Ágazati szempontú értékelést készítettem a határon átnyúló interakciókat gátló, illetve nehezítő nemzetállami szakpolitikákról Magyarországon és a szomszéd államok példáján keresztül, s a tanulságokat beépítettem az állami hatalom területiségéről felvázolt keretbe, igazolva ezzel a szuverén államok vesztfáliai rendszerének továbbélését az európai integráció ellenében.
- A kutatás során saját munkában elkészítettem egy féligstrukturált interjúsorozatot, melynek eredményeit elemezve bemutattam a határoknak a helyi társadalomban történő leképeződését a határon átnyúló együttműködéshez kapcsolódóan, egy konkrét térség, az Ister-Granum régió vonatkozásában. Elemzésem következtetéseként rámutattam arra, hogy az egyes nemzetállami szakpolitikák szelektív módon akadályozzák a határon átnyúló interakciókat: míg bizonyos szférákban (helyi közigazgatás, társadalmi szféra) kevésbé, más területeken (gazdaság, közintézmények) jobban érzékelhető, hogy a határoknak a szubnacionális térségi szinteken történő meghaladása ellentétes a nemzetállami területi hatalmi logikával. Mindezek eredményeként a térségben a határon átívelő együttműködés generálásában fontos szerepet játszó Ister-Granum EGTC, rajta keresztül pedig az európai uniós szakpolitika egésze is szféránként eltérő megítélés alá esik a helyi szereplők szemszögéből.

Munkám végső konklúzióját úgy fogalmaznám meg, hogy bár a határon átnyúló együttműködés Európa-szerte, így térségünkben is jelentős előrelépést jelentett a szomszédos államok közötti helyi szintű társadalmi-gazdasági interakciók elősegítése és a határhoz kapcsolódó negatív érzetek, félelmek és bizonytalanságok feloldása irányában,

a határok, mint elválasztó térelemek teljes meghaladása nem történt meg. A kelet-közép-európai térség, és azon belül elsősorban Magyarország és szomszédai vonatkozásában jól láthattuk, hogy noha a szakterület kiemelt figyelmet és szerepet kapott az elmúlt évtizedekben az európai integráció, a Nyugat-Európához történő társadalmi-gazdasági felzárkózás és a legújabbkori történelem során szétszakadt térségi kapcsolatok helyreállítása szellemében, a határok lényegében továbbra is *barriernek* tekinthetők. Mindez alapvetően következik a nemzetállami szinten koncentrálódó hatalmi kompetenciák érdemi újraelosztásának elmaradásából, az állami főhatalom dominanciájának továbbéléséből, esetenként erősödéséből.

E szempontból igen tanulságos visszatekinteni a rendszerváltozás idejére, mint a mai értelemben vett határon átnyúló együttműködés kezdeti időszakára a kelet-közép-európai térség tekintetében. Az MTA Regionális Kutatások Központjában ekkortájt igen sokat vizsgált problémakör kapcsán a kutatások résztvevőjeként KOVÁCS Teréz (1991) már ekkor is a szubnacionális szint nagyobb önállóságában látta a regionális szintű partnerségek sikerét, amennyiben *„a kelet-európai változások már egyértelművé tették, hogy nem a magasszintű kétoldalú együttműködések halmozására van szükség, hanem hogy a kormányok a saját határmenti térségeikben — az ország többi részéhez hasonlóan — teremtsék meg annak feltételét, hogy a spontán folyamatok, az egyéni kezdeményezések jobban érvényesüljenek, a települések önállósága nagyobb legyen. Hagyni kell az embereket, döntsék el maguk, milyen kapcsolatba akarnak lépni a határ túloldalán lévő emberekkel, társaságokkal, intézményekkel, esetleg milyen munkakapcsolatokat akarnak és tudnak e relációban kiépíteni. A fejlett piacgazdaságban az integrációra majd csupán azért lesz szükség, hogy az egyéni kezdeményezéseket értelmes mederbe tereljék, felerősítsék a kívánatos integrációkat és kiszűrjék azokat, amelyek társadalmilag nemkívánatosak.”* (KOVÁCS T. 1991: 43-44.). Mindezeket a dolgotban foglaltakkal összevetve úgy vélem, világosan látható, hogy ami az elmúlt évtizedekben a határon átvélő helyi és regionális szintű intézményesült partnerségek létrejötte és működése kapcsán megfigyelhető, az a fentiek ellentétét igazolja.

Pozitív hatásai ellenére tehát a határon átnyúló együttműködés szakpolitikájának meghonosítása térségünkben ezidáig nem váltotta be az eredeti célokat. Empirikus példáink mind ágazati, mind területi megközelítésben arra mutattak rá, hogy az állami

hovatartozás az elmúlt évtizedek európai és térségi szintű integrációs folyamatai ellenére továbbra is meghatározó jelentőséggel bír, s e normatív keretek meghaladásában az európai közösségi jog szintjén történt beavatkozás, az európai területi társulás (EGTC) intézményi kereteinek létrehozása sem hozott átütő változást. A határon átnyúló kapcsolattartás, az összehangolt cselekvés és a problémák, kihívások közös megválaszolása továbbra is akadályokba ütközik, s mindez alkalmas arra, hogy az elmúlt évtizedekben a határon átnyúló intézményekbe, ezen keresztül pedig az európai integrációba vetett társadalmi bizalmat is megrendítse. Mindazonáltal a határon átnyúló kapcsolatok támogatása, mint a helyi szinten felmerülő problémák és igények helyben történő megoldásának kulcsa a határtérségekben továbbra is jelentős hozzáadott értékkel bír, mely azonban nem minden esetben fejezhető ki számszerűen. Ezért fontos lenne, hogy a kutatások a jövőben több figyelmet fordítsanak a kvalitatív, minőségi változókra.

XI. Irodalomjegyzék

- ABBENHUIS, M. 2007: Where War Met Peace. The Borders of the Neutral Netherlands with Belgium and Germany in the First World War, 1914-1918. – *Journal of Borderland Studies* 22.1. pp. 53-77.
- AGNEW, J 1994: The Territorial Trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory. – *Review of International Political Economy*, 1.1. pp. 53-80.
- AGNEW, J. 2009a: Globalisation and Sovereignty. – New York: Rowman and Littlefield, 216 p.
- AGNEW, J. 2009b: Territoriality. – In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Whatmore, S. (ed.): *The dictionary of human geography*. 5th edition. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, pp. 744–745.
- AGNEW, J. 2009c: Territory. – In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Whatmore, S. (ed.): *The dictionary of human geography*. 5th edition. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, pp. 746–747.
- ALLINA-PISANO, J. 2009: From Iron Curtain to Golden Curtain. – *East European Politics and Societies*, 23.2. pp. 266-290.
- ANCEL, J. 1938: *Les frontières*. – Paris: Armand Colin.
- ANDERSON, J. – O'DOWD, L. – WILSON, T. M. 2002: Introduction: Why Study Borders Now? – *Regional & Federal Studies*, 12.4. pp. 1-12.
- ANON. 1952: *Politikai és gazdasági földrajz I-II*. – Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége, Budapest, 599 p.
- ARBARET-SCHULZ, C. 1999: *Histoires de frontières et de villes frontières*. – *Mosella*, 24.1-2. pp. 125-132.
- AUGELLI, J. P. 1980: Nationalization of Dominican Borderlands. – *Geographical Review*, 70.1. pp. 19-35.
- AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 1082/2006/EK RENDELETE 2006. július 5. az európai területi együttműködési csoportosulásról
- AZ EURÓPAI PARLAMENT ÉS A TANÁCS 1302/2013/EU RENDELETE 2013. december 17. az európai területi együttműködési csoportosulásról szóló 1082/2006/EK rendeletnek a csoportosulások létrehozásának és működésének egyértelművé tétele, egyszerűsítése és javítása tekintetében történő módosításáról

- BAJÁK Z. ET AL. 2006: Az Ister-Granum vállalkezási-logisztikai övezet. Operatív megvalósíthatósági tanulmány. Záródokumentáció I-IV. kötet. – Esztergom. http://www.istergranum.hu/log_ov.html (Letöltve: 2015. június 05.)
- BARANYI B. 2000: A határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a vidékfejlesztés összefüggései a Bihari Vállalkozási Övezet rurális területein. – In: Kovács T. (szerk.): Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 389–396.
- BARANYI B. (szerk.) 2005: Az Európai Unió külső határán. Együttműködések Magyarország keleti államhatárai mentén. – MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Debreceni Csoport, Debrecen, 171 p.
- BARTAL A. M. – HARDI T. 2005: Kialakuló egységes gazdasági térség – felmérés gazdasági társaságok körében – szlovákiai munkavállalók Esztergom és Dorog multinacionális vállalatainál. – Esztergom, 82 p.
- BARTAL A. M. – MOLNÁR K. 2006: Civil kapcsolati hálók az Ister-Granum Eurorégióban. – Eurohíd Alapítvány, Esztergom 87 p.
- BIBÓ I. 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Válogatott tanulmányok II. 1945–1949. – Magvető, Budapest, pp. 188–267.
- BOIA, L. 2001: Történelem és mítosz a román köztudatban. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár. 366 p
- BÖRÖCZ J. 2002: A határ: társadalmi tény. Replika 47-48. pp. 133-142.
- BRENNER, N. 2004: Urban governance and the production of new state spaces in western Europe, 1960–2000. – Review Of International Political Economy 11.3. pp. 447-488.
- BRUNET-JAILLY, E. 2010: The state of borders and borderlands studies 2009: A historical view and a view from the Journal of Borderlands Studies. – Eurasian Border Review, 1. pp. 1–17.
- BRUNET-JAILLY, E. 2012: Securing Borders in Europe and North America. – In: Wilson, T. M., Donnan, H. (eds.): A Companion to Border Studies, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester, UK, pp. 100-119.
- CASTELLS, M. 1989: The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban-regional process. – Oxford; Cambridge: Blackwell Publishers, 402 p.

- CESCI 2012: Snapshot of EGTC's with Hungarian participation. – Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest, 20 p.
- CESCI 2016a: Jogi Akadálymentesítés. Összegző jelentés az ágazati interjúzásokról. – Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest, 54 p.
- CESCI 2016b: Jogi Akadálymentesítés. Záró jelentés. – Central European Service for Cross-Border Initiatives, Budapest, 83 p.
- CHRISTALLER, W. 1933: Die zentralen Orte in Süddeutschland. – Gustav Fischer, Jena, 331 p.
- CHOLNOKY J. 1921: Az új magyar határ bírálata. – M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 129 p.
- COLEMAN, M. 2005: U.S. statecraft and the U.S.–Mexico border as security/economy nexus. – *Political Geography*, 24.2. pp. 185-209.
- COMMITTEE OF THE REGIONS 2009: White Paper on Multilevel Governance. 40 p.
- COMMITTEE OF THE REGIONS 2017: EGTC monitoring report 2016 and impacts of Schengen area crisis on the work of EGTCs. 164 p.
- COPLAN, D. B. 2012: Border Show Business and Performing States. – In: Wilson, T. M., Donnan, H. (eds.): *A Companion to Border Studies*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester, UK, pp. 507-521.
- CZIMRE K. 2004: A bővítési szempontok és a határon átnyúló együttműködések kapcsolata. – *Tér és Társadalom*, 18.4. pp. 117–134.
- CZIRBUSZ G. 1919: *Anthropo-geografia III. Geopolitika*. – Budapest: Franklin-Társulat, 62 p.
- DAVEZIES, L. 2015: *Le nouvel égoïsme territorial: le grand malaise des nations*. – Paris: Seuil, 102 p.
- DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2009: Theorizing Borders in a 'Borderless World': Globalization, Territory and Identity. – *Geography Compass*, 3. pp. 1196–1216.
- DIENER, A. C. – HAGEN, J. 2012: *Borders: A Very Short Introduction*. – New York: Oxford University Press, 152 p.
- DODDS, K. 2014: *Geopolitics: A Very Short Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, Second (ed.), 176 p.

- EDER, K. 2006: Europe's Borders: The Narrative Construction of the Boundaries of Europe. – European Journal of Social Theory, 9.2. pp. 255-271.
- ÉGER Gy. 1998: Az eurorégió mint az európai integráció sajátos térbeli vetülete. – Külpolitika, 4. pp. 76–87.
- ELDEN, S. 2010: Land, Terrain, Territory. – Progress in Human Geography 34.6. pp. 799-817.
- ELDEN, S. 2013: The Birth of Territory. – Chicago; London: University of Chicago Press, 493 p.
- ENGEL, D. 1999: Der Einfluß der Grenznähe auf die Standortwahl von Unternehmen: Eine theoretische Analyse und empirische Befunde für Ostdeutschland. – ZEW Discussion Papers, No. 99–18, 31.
- ERDÉLYI MAGYAR NEMZETI TANÁCS 2013: Mikó Imre Terv – Az erdélyi gazdasági együttműködés programja, 191 p.
- ERDŐSI F. – TÓTH J. (szerk.) 1988: A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4-5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. – MTA Regionális Kutatások Központja –TS-2/2 Programiroda, Pécs–Budapest, 221 p.
- ESPON 2010: Cross-Border Polycentric Metropolitan Regions METROBORDER. Final Report 31/12/2010
[http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/TargetedAnalyses/METROBORDER/METROBORDER - Final Report - 29 DEC 2010.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/TargetedAnalyses/METROBORDER/METROBORDER_-_Final_Report_-_29_DEC_2010.pdf) (Letöltve: 2016. január 20.)
- ESPON 2012: European Territorial Cooperation as a Factor of Growth, Jobs and Quality of Life TERCO. Scientific Report Part I. Version 31/12/2012
[http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/TERCO/Final_Report/TERCO FR ScientificReport Part I Dec2012.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/TERCO/Final_Report/TERCO_FR_ScientificReport_Part_I_Dec2012.pdf) (Letöltve: 2016. január 20.)
- ESPON 2013a: Geographic Specificities and Development Potentials in Europe GEOSPECS. Final Scientific Report Version 20/12/2012
<http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/GEOS>

- [PECS/FR/GEOSPECS Final scientific report v2 -revised version.pdf](#) (Letöltve: 2016. január 20.)
- ESPON 2013b: Using applied research results from ESPON as a yardstick for cross-border spatial development planning ULYSSES. Final Report Version 30/07/2012 Annex I – Methodology of the Multi-thematic Territorial Analysis http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/TargetedAnalyses/ULYSSES/Annex_1_-_Methodology.pdf (Letöltve: 2016. január 20.)
- EUROPEAN CHARTER OF LOCAL SELF-GOVERNMENT, Strasbourg, 15 October 1985, Council of Europe European Treaty Series - No. 122
- EUROPEAN UNION 1957: Treaty Establishing the European Community Consolidated Version, Rome Treaty, 25 March 1957 <http://www.refworld.org/docid/3ae6b39c0.html> (Letöltve: 2017. május 5.)
- EUROPEAN UNION 2009: The European Grouping of Territorial Cooperation EGTC: state of play and prospects. – Study written by METIS GmbH, Belgium, 233 p.
- EUROPEAN UNION 2010: EGTC Developments on the Ground: added value and solutions to problems. – Executive summary written by METIS GmbH, Belgium, 9 p.
- FARKAS GY. 2016: Kutatási jelentés az Esztergom és Párkány közötti Mária Valéria hídon kivitelezett felmérések bemutatása és adatainak elemzése. – Kutatási jelentés. Budapest: Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem
- FLOCH, J.-M. 2015: Résider en France et travailler à l'étranger: une situation en plein essor. – Insee Première, n° 1537, février 2015.
- FODOR F. 1927: Európa természetes határvonalai, néprajzi határai és az új államhatárok. – Magyarország, 1927. júl. 31., aug. 2. és aug. 3
- FODOR F. 2006: A magyar földrajztudomány története. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 820 p.
- FOUCHER, M. 1991: Fronts et Frontières. – Paris: Fayard.
- G. FEKETE É. 2005: Határ menti együttműködések a Bódva-völgy és a Cserehát térségében. – Észak-magyarországi stratégiai füzetek 2.1. pp. 95-104.

- GALOVICZ M. – KULCSÁR G. – LUNK T. – POLGÁR T. 2006: A Phare-tól a strukturális alapokig. A területfejlesztési Phare és az Interreg-programok szerepe az európai uniós felkészülésben. – Falu Város Régió, 14.1. pp. 24-30.
- GIERSCH, H. 1949: Economic Union Between Nations and the Location of Industries. – Review of Economic Studies, 17.2. pp. 87–97.
- GLASSMAN, J. 2009: Core-periphery model. – In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Whatmore, S. (ed.): The dictionary of human geography. 5th edition. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, pp. 115–116.
- GOTTMANN, J. 1952: La politique des États et leur géographie. – Paris: Armand Colin, p. 261.
- GOTTMANN, J. 1973: The significance of territory. – Charlottesville, VA: University Press of Virginia, 169 p.
- GOTTMANN, J. 1980: Confronting Centre and Periphery. – In: J. Gottmann (ed.) Centre and Periphery: Spatial Variation in Politics. London: Sage, pp. 11–25.
- GUICHONNET, P. – RAFFESTIN, C. 1974: Géographie des frontières. – Paris: Presses Universitaires de France, 223 p.
- GYÖRI R. 2006: A határ két oldalán. Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon. – In: Győri R.–Hajdú Z. (szerk.): Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, pp. 279–292.
- HAJDÚ Z. 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. – Tér és Társadalom, 12.3. pp. 93-104.
- HAJDÚ Z. 2000: A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. – In: Horváth Gy. (szerk.): A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 163–173.
- HAKSZER, R. 2017: A 2007–2013-as Magyarország–Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program regionális aspektusai, megvalósításának tapasztalatai. – Tér és Társadalom 31.1. pp. 107–123.
- HANTOS Gy. 1931: A magyar közigazgatás területi alapjai. Budapest, Athenaeum
- HANUSZ I. 1899: Magyarország határai. Földrajzi Közlemények, 27.9. pp. 261-266.

- HARDI T. 1999: A határ és az ember. Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”. – In: Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben. MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugatmagyarországi Tudományos Intézet, Pécs–Győr, pp. 159–189.
- HARDI T. 2001: Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és a határ menti együttműködéseire. – In: Dormány G.–Kovács F.–Péti M.–Rakonczai J. (szerk.): A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged, CD-ROM. 15 p.
- HARDI T. 2005: Határon átnyúló ingázás, munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben. – Tér és Társadalom, 19.2. pp. 65–81.
- HARDI T.–LAMPL ZS. 2008: Határon átnyúló ingázás a szlovák–magyar határtérségben. – Tér és Társadalom, 22.3. pp. 109–126.
- HARDI T. – LADOS M. – TÓTH K. (szerk.) 2010: Magyar-szlovák agglomeráció Pozsony környékén. – Győr; Somorja: Fórum Kisebbségkut. Int., 2010, p. 448.
- HARDI T. 2015: Határok és határtérségek kutatása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. – In: Pap Norbert (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban 1989-2014. Pécs: IDResearch Kft.; Publikon, pp. 25-44.
- HAUSHOFER, K. 1927: Grenzen in ihrer Geographischen und politischen Bedeutung. – Berlin-Grünwald: Kurt Vowinckel Verlag, 350 p.
- HAVASS R. 1913: A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában. – Földrajzi Közlemények, 41.9. pp. 407-413.
- HIRSCH, J. 1983: The Fordist security state and new social movements. – Kapitalistate, 10/11. pp. 75-87.
- HOOGHE, L. – MARKS, G. 2001: Multi-level governance and European integration. – Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 272 p.
- VAN HOUTUM, H. 2000: An Overview of European Geographical Research on Borders and Border Regions. – Journal of Borderland Studies, 15.1. pp. 57-83.
- IGVLÖ Ex-ante 2014: Ister-Granum Vállalkozási-Logisztikai Övezet határon átnyúló integrált területi beruházás. Ex-ante értékelés. – Ister-Granum EGTC, Esztergom.

http://www.istergranum.hu/eloterjesztesek/munkacsoport_logisztikai_ovezet/ister_gra_nte_ex_ante.pdf (Letöltve: 2015. június 5.)

ILLÉS I. 1993: A Kárpátok Eurorégió. – Valóság, 36.6. pp. 12–19.

INTERACT HANDBOOK 2008: The European Grouping of Territorial Cooperation EGTC
What use for European Territorial Cooperation Programmes and Projects? –
INTERACT Secretariat, Austrian Institute for Regional Studies and Spatial Planning,
120 p.

JASCHITZ M. 2010: Elzárt múlt - határtalan jövő? Esztergom vonzáskörzete a huszadik
században és az ezredfordulón. – Tér és Társadalom 24.3. pp. 93-118.

JASCHITZ M. 2012: A 2014-2020-as időszak lehetőségei a határ menti
gazdaságfejlesztésben: Az EGTC-k lehetséges szerepe határ menti ITI-k
megvalósításában. – Falu Város Régió, 19.1-2. pp. 80-86.

JONES, R. 2009: Categories, borders and boundaries. – Progress in Human Geography
33.2. pp. 174–189.

JONES, S. B. 1945: Boundary-making: A Handbook for Statesmen, Treaty Editors and
Boundary Commissioners. – Washington: Carnegie Endowment for International
Peace, Division of International Law, 290 p.

KANTOROWICZ, E. H. 1957: The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political
Theology. – Princeton University Press, Princeton, 616 p.

KOCSIS K. 1988: A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. –
Földrajzi Értesítő, 37.1–2. pp. 137–158.

KOCSIS K. 2004: A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. – In: Kovács N.–
Szarka L.–Osvát A. (szerk.): Tér és Terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás
kérdésköréből 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 23–28.

KOHN, H. 1955: Nationalism: its meaning and history. – Van Nostrana, Princeton. 192 p.

KOHN, H. 1967: The idea of nationalism; a study in its origins and background. – Collier–
Macmillan, New York. 735 p.

KOLOSOV, V. 2005: Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical
Approaches. – Geopolitics, 10.4. pp. 606-632.

KONRAD, V. A. – NICOL, H. N. 2008: Beyond walls: re-inventing the Canada-United
States borderlands. – Aldershot: Ashgate, 352 p.

- KOVÁCS T. 1991: A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. – *Tér és Társadalom*, 5.1. pp. 41-54.
- KOVÁCS Z. 1990: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. – *Földrajzi Közlemények* 114.1-2., pp. 3-16.
- KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI MINISZTERIUM 2011: Magyar nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete, 50 p.
- KRISTOF, L. K. D. 1959: The Nature of Frontiers and Boundaries. – *Annals of the Association of American Geographers*, 49. pp. 269–282.
- KRUGMAN, P. R. 2003: Földrajz és kereskedelem. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 162 p.
- KULCSÁR L. ET AL. 2005: Fejlesztési program. Ister-Granum Eurorégió. – Esztergom. http://www.istergranum.hu/fejlsztesi_terv.html (Letöltve: 2015. június 5.)
- LADOS, M. 2005: Programértékelés a 2000. évi Magyarország–Ausztria Phare CBC Kisprojekt Alap példáján. – *Tér és Társadalom* 19.2. pp. 101–126.
- LAPRADELLE, P. 1928: La frontière: Étude de droit internationale. – La frontière. Paris: Editions internationales, 368 p.
- LLERA, F. – GYURIS, F. – LOPEZ-NOREZ, A. 2011: A határ menti együttműködés lehetőségei, korlátai és eredményei az El Paso – Ciudad Juárez régióban. – *Tér és Társadalom*, 25.4. pp. 107–126.
- LOUGHLIN, J. 1996: ‘Europe of the Regions’ and the federalization of Europe. – *Publius* 26.4. pp. 141–62.
- LÖSCH, A. 1940: Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel. – Fischer, Jena, 348.
- LUNDÉN, T. 2015: A Turnover in Border Relations: Sweden and its Neighbors in a 100-Year Perspective. – In: T. Brańka; J. Jańczak (ed.), *Boundaries Revisited: Conceptual Turn in European Border Practices*. Berlin: Logos Verlag Berlin, pp. 41-55.
- MAMADOUH, V.D. 2004: Geography and war, geographers and peace. – In: C. Flint (ed.) *The Geography of War and Peace: From Death Camps to Diplomats*. Oxford University Press, pp. 26-60.
- MANN, M. 1984: The autonomous power of the state--its origins, mechanisms and results. – *European Journal of Sociology*, 25.2. pp. 185-213.

- MARKS, G. 1993: Structural policy and multi-level governance in the EC. – In: A. Cafruny, G. Rosenthal (eds.): The state of the European Community. Vol. 2, The Maastricht debates and beyond. Boulder, CO: Lynne Rienner, pp. 391–410.
- MAULL, O. 1928: Politische Grenzen. – Berlin: Zentral-Verlag, 103 p.
- MEDVE-BÁLINT, G. – SVENSSON, S. 2012: A helyi önkormányzatok eurorégiókban való részvétele Közép-Európában. – Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek 9.1. pp. 19–32.
- MEGVALÓSÍTHATÓSÁGI TANULMÁNY AZ ESZTERGOM–PÁRKÁNY KÖZÖTT LÉTESÍTENDŐ TEHERHÍDHOZ. ÖSSZEFOGLALÓ KIADVÁNY 2006. Budapest. http://www.istergranum.hu/tanulmanyok/megval_tanulmany_teherhid.pdf (Letöltve: 2015. június 5.)
- MEZEI I. 2005: A szlovák-magyar határ menti kapcsolatok jelentőségéről. – Észak-magyarországi stratégiai füzetek 2.1. pp. 1-21.
- MILLEKER R. 1917: A politikai földrajz alapvonalai. – Debrecen: Csáthy Ferencz M. Kir. Tudományegyetemi Könyvkereskedése és Könyvkiadóhivatala, 136 p.
- MINGHI, J. V. 1963: Boundary Studies in Political Geography. – Annals of the Association of American Geographers, 53. pp. 407–428.
- NAGY Á. 2014: Az Európai Területi Társulások néhány jellemzője Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Cross-Border Review, 1.1. pp. 85-108.
- NAGY G. 2007: A területi tervezés dilemmái a szerb–magyar–román határrégióban. – In: Timár J. (szerk.): Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, pp. 8–21.
- NAGY G. 2011: Gyula – város a határon. A központi funkciók határon átnyúló hatása. – Tér és Társadalom, 25.4. pp. 127–147.
- NAGY I. 2007: Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarországon és a Vajdaság határrégiójában. – In: Timár J. (szerk.): Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, pp. 22–32.
- NEWMAN, D. 2006: The Lines That Continue to Separate Us: Borders in Our 'Borderless' World. – Progress in Human Geography 30.2. pp. 143–161.

- NEWMAN, D. – PAASI, A. 1998: Fences and neighbours in the postmodern world: Boundary narratives in political geography. – *Progress in Human Geography*, 22.2. pp. 186–207.
- NEMES-NAGY J. 2009: Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 350 p.
- NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET 2014: Kárpát-haza Fejlesztési Konceptió 2030. 167 p.
- NIEBUHR, A. 2004: Spatial Effects of European Integration: Do Border Regions Benefit Above Average? – HWWA Discussion Paper, 307., Hamburg Institute of International Economics HWWA, 26 p.
- NIEBUHR, A. 2005: The Impact of EU Enlargement on European Border Regions. – HWWA Discussion Papers, 330, Hamburg Institute of International Economics HWWA, 28 p.
- NIEBUHR, A. – STILLER, S. 2002: Integration effects in border regions : a survey of economic theory and empirical studies. – HWWA Discussion Papers, 179, Hamburg Institute of International Economics HWWA, 30 p.
- NIEBUHR, A. – SCHLITTE, F. 2008: EU enlargement and convergence: Does market access matter? – HWWI Research Papers, 1–16, Hamburg Institute of International Economics HWWI, 24 p.
- NIJKAMP, P. – RIETVELD, P. – SALOMON, I. 1990: Barriers in spatial interactions and communications. – *The Annals of Regional Science*, 24.4. pp. 237–252.
- NIJKAMP, P. 1995: Borders and Barriers in the New Europe: Impediments and Potentials of New Network Configurations. – In: Coccossis, H. & Nijkamp, P. (eds.): *Overcoming Isolation*. Springer Berlin Heidelberg, pp. 3-17.
- OCSKAY GY. 2008: Ister-Granum: Európában az elsők között. Az EGTC mint a határon átnyúló együttműködés új modellje. – *Európai Tükör*, 10.7-8. pp. 115–129.
- OECD 2013: *Regions and Innovation: Collaborating across Borders*. – OECD Reviews of Regional Innovation, OECD Publishing, 232 p.
- ORESUND COMMITTEE 2013: Oresund Integration Index 2012.
<http://www.oresundskomiteen.org/wp-content/uploads/2011/04/The-Oeresund-Integration-Index.pdf> (Letöltve: 2016. január 13.)

- PAINTER, J. 2006: Prosaic geographies of stateness. – *Political Geography*, 25.7. pp. 752-774.
- PAASI, A. 1999: Boundaries as social practice and discourse: the Finnish-Russian border. – *Regional Studies*, 33.7. pp.669-680.
- PAASI, A. 2005: Globalisation, Academic Capitalism, and the Uneven Geographies of International Journal Publishing Spaces. – *Environment and Planning A*, 37.5. pp. 769-789.
- PAASI, A. 2013: Fennia: Positioning a 'peripheral' but an international journal under conditions of academic capitalism. – *Fennia*, 191.1. pp. 1–13.
- PAASI, A. 2015: Hot spots, dark-side dots, tin pots? The uneven internationalism in the global academic market. – In: Meusburger, Peter, Gregory Derek and Laura Suarsana (eds.): *Geographies of Power and Knowledge*. Springer, pp. 247-262.
- PAVLAKOVICH-KOCHI, V. 2011: Cross-border Cooperation and Regional Responses to NAFTA and Globalization. – In: Doris Wastl-Walter (ed.): *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. Abingdon: Routledge, pp. 481-503.
- PECK J. – THEODORE, N. 2010: Mobilizing policy: Models, methods, and mutations. – *Geoforum* 41.2. pp. 169–174.
- PEET, R. 1989: Introduction: New models of the nation-state and politics. – In: Peet, R. and Thrift, N. eds: *New Models in Geography - Vol 1: The Political-Economy Perspective*. Unwin Hyman, pp. 279-288.
- PERKMANN, M. 2003: Cross-border regions in Europe: significance and drivers of regional cross-border co-operation. – *European Urban and Regional Studies*, 10.2. pp. 153-171.
- PETE M. 2014: A határok térformáló szerepének vizsgálata az EU regionális politikájának tükrében. – In: Bottlik Zsolt (szerk.): *Cross-Border Review*. Az Európa Intézet évkönyve, Esztergom, pp. 21-36.
- PETE M. – GYELNÍK T. 2016: Határokon át: A határon átnyúló együttműködések földrajzi és strukturális jellemzői a Duna-régió területén. – *Falu Város Régió* 21.2. pp. 196-205.
- PISANI, M. J. – REYES, J. C. – GARCÍA, B. G. 2009: Looking back twenty-three years: An analysis of contributors and contributions to the journal of borderlands studies, 1986

- volume 1, number 1 to 2008 volume 23, number 2. – *Journal of Borderlands Studies*, 24.1. pp. 1-17.
- POPESCU, G. 2011: *Bordering and Ordering the Twenty-first Century: Understanding Borders*. – Rowman & Littlefield Publishers, 192 p.
- POUNDS, N. J. G. 1997: *Európa történeti földrajza*. – Osiris Kiadó, Budapest, 532 p.
- PRESCOTT, J. R. V. 1965: *The Geography of Frontiers and Boundaries*. – London: Hutchinson University Library, 190 p.
- PRINZ Gy. 1914: *Magyarország földrajza: a magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. – Budapest: Földrajzi Intézet, 223 p.
- RADÓ S. – MARKOS GY. – KÖVÉR K. – WIESEL I. 1965: *A világ politikai és gazdasági fejlődése*. – Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 409 p.
- RATTI, R. 1993a: *Spatial and Economic Effects of Frontiers: Overview of Traditional and New Approaches and Theories of Border Area Development*. – In: R. Ratti and S. Reichman eds: *Theory and Practice of Transborder Cooperation*, Basel und Frankfurt am Main: Verlag Helbing & Lichtenhahn, pp. 23-54.
- RATTI, R. 1993b: *Strategies to Overcome Barriers: From Theory to Practice*. – In: R. Ratti and S. en Reichman eds: *Theory and Practice of Transborder Cooperation*, Basel und Frankfurt am Main: Verlag Helbing & Lichtenhahn, pp. 241-267.
- RATZEL, F. 1882: *Anthropo-Geographie: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. – Stuttgart: J. Engelhorn, p. 506.
- RATZEL, F. 1897: *Politische Geographie*. – München: Oldenbourg, 715 p.
- RECHNITZER J. 1991: *Határ menti együttműködés és innovációk*. – *Európai Szemle*, 2.3. pp. 89–98.
- ROKKAN, S. – URWIN, D. W. 1983: *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries*. – London, Sage, 218 p.
- ROSIÈRE, S. – JONES, R. 2012: *Teichopolitics: Re-considering Globalisation Through the Role of Walls and Fences*. – *Geopolitics*, 17.1. pp. 217-234.
- RÓNAI A. 1933: *Középkelet-Európa politikai hatáiraira gyakorolt népnyomás mértéke*. – *Földrajzi Közlemények*, 61.9-10. pp. 245-251.
- RÓNAI A. 1948: *Fejezetek a politikai földrajzból*. – Püski, Budapest. 167 p.

- RUMLEY, D. – MINGHI, J. V. (szerk.) 1991: The geography of border landscapes. – London [u.a.]: Routledge, 309 p.
- RUTTKAY É. 1995: Határok, határmentiség, regionális politika. – Comitatus, 5.12. pp. 23–25.
- SACK, R. D. 1983: Human Territoriality: A Theory. – Annals of the Association of American Geographers, 73.1. pp. 55-74.
- SÁGI Zs. 2015: Az Európai Unió kohéziós és regionális politikája a magyar nemzetpolitika szemszögéből. – Földrajzi Közlemények, 139.3. pp. 183-195.
- SCOTT, J. W. 1999: European and North American Contexts for Cross-border Regionalism. – Regional Studies 33.7. pp. 605-617.
- SCOTT, J. W. 2012: European Politics of Borders, Border Symbolism and Cross-Border Cooperation. – In: Wilson, T. M., Donnan, H. (eds.): A Companion to Border Studies, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester, UK, pp. 83-99.
- SIK E. – SURÁNYI R. 2015: Határhatások. – ELTE TáTK és Táarki Zrt., Budapest, 515 p.
- SIKOS. T. T. – SZARKA L. (szerk.) 2008: Kisebbségek és kulturális közösségek az Ister-Granum Eurorégióban/Mensiny a kultúrne spolocenstva v Euregióne Ister-Granum. / Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno, 260 p.
- SIKOS T. T. – TINER T. 2007: Egy város – két ország: Komárom – Komárno. – Selye János Egyetem Kutató-intézete, Komárom, 288 p.
- SIKOS T. T. – TINER T. (szerk.) 2009: Kelet-közép-európai határ menti térségek kutatásának válogatott bibliográfiája. – Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar; Selye János Egyetem Kutatóintézete, Komárno, 137 p.
- SMITH, A. D. 1991: National identity. – Penguin Books, Harmondsworth. 227 p
- SOJA, E. 1971: The political organization of space. Washington, DC: Association of American Geographers. Association of American Geographers, Commission on College Geography, 54 p.
- SOÓS E. – FEJES Zs. 2007a: A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon I. – Európai Tükör, 12.7-8. pp. 104-121.
- SOÓS E. – FEJES Zs. 2007b: A határon átnyúló együttműködések intézményesültsége Magyarországon. II. – Európai Tükör, 12.9. pp. 37-43.

- SOUSA, L. D. 2013: Understanding European Cross-border Cooperation: A Framework for Analysis. – *Journal of European Integration*, 35.6. pp. 669–687.
- SPARKE, M. 2009: Nation-state. – In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Whatmore, S. (ed.): *The dictionary of human geography*. 5th edition. Wiley-Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, pp. 489–490.
- STODDARD, E. R. 1992: Legitimacy and survival of a professional organization: The association of borderlands scholars. – *Journal of Borderlands Studies*, 7.1. pp. 92–121.
- STUDZIŃSKA, D. – DOMANIEWSKI, S. 2016: The Border as a Resource for the Development of Borderland: A Comparative Analysis of Two Polish Urban Centres at the External Border of the European Union. – *Quaestiones Geographicae*, 35.4. pp. 145–155.
- SÜLI-ZAKAR I. 1997: A Kárpátok Eurorégió szerepe a határokon átnyúló kapcsolatok erősítésében. – *Comitatus*, 7.6. pp. 30–43.
- SÜLI-ZAKAR I. 2002: A határok és a határmentiség szerepe a területfejlesztésben. – In: Pál Á. (szerk.): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, pp. 71–92.
- SVENSSON, S. – OCSKAY, GY. (eds.) 2016: Overview of the EGTCs around Hungary. – Budapest: Central European Service for Cross-border Initiatives, 131 p.
- SZÜCS J. 1981: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – *Történelmi Szemle* 24.3. pp. 313–359.
- TAYLOR, P. J. 1994: The state as container: territoriality in the modern world-system. – *Progress in Human Geography* 18.2. pp. 151–162.
- TELEKI P. 1931: Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. – Budapest: Egyetemi Nyomda, 25 p.
- TIMÁR J. 2004: More than 'Anglo-American', it is 'Western': Hegemony in geography from a Hungarian perspective. – *Geoforum*, 35.5. pp. 533–538.
- TIMÁR J. 2007: Határtalan határok: a határok mint társadalmi konstrukciók. – In: Timár J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, pp. 70–80.

- TOPALOGLOU, L. – KALLIORAS, D. – MANETOS, P. – PETRAKOS, G. 2005: A Border Regions Typology in the Enlarged European Union. – *Journal of Borderlands Studies*, 20.2. pp. 67–89.
- TOPALOGLOU, L. – KALLIORAS, D. – VENIERIS, S. 2009: Tracing the Determinants of Economic Cross-Border Interaction in the European Union. – *Spatium*, 211, 1–10.
- TORSVIK, P. 1981: Mobilisation, Centre-Periphery Structures and Nation-Building. – Bergen: Universitetsforlaget, 567 p.
- TÖRZSÖK E. – MAJOROS A. 2015: A magyar-szlovák határ mentén létrejött EGTC-k összehasonlító elemzése. – Budapest: Civitas Europica Centralis Alapítvány, 116 p.
- TURAI T. (szerk.) 2015: Hármaskorlátok néprajzi értelmezésben / An Ethnographic Interpretation of Tri-Border Areas. – MTA BTK Néprajztudományi Intézet, p. 294.
- VÁRADI M. M. – WASTL-WALTER, D. – VEIDER, F. 2002: A végek csöndje. Határnarratívák az osztrák–magyar határvidékről. – *Regio*, 13.2. pp. 85–107.
- WAGNER, M. 2009: Non-State Actors. – In: Rüdiger Wolfrum (ed.): *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford University Press, 2009. <https://ssrn.com/abstract=2661832> (Letöltve: 2017. március 13.)
- WASSENBERG, B. – REITEL, B. 2015: Territorial Cooperation in Europe. A Historical Perspective. – Brussels: European Commission, Directorate-General for Regional and Urban Policy, 170 p.
- WASTL-WALTER, D. (szerk.) 2011: *The Ashgate Research Companion to Border Studies*. – Ashgate: Farnham: 2011, 705 p.
- WILSON, T. M. – DONNAN, H. (szerk.) 2012a: *A Companion to Border Studies*. – Blackwell Publishing, 636 p.
- WILSON, T. M. – DONNAN, H. 2012b: Borders and Border Studies. – In: Wilson, T. M., Donnan, H. (eds.): *A Companion to Border Studies*, John Wiley & Sons, Ltd, Chichester, UK, pp. 1-25.
- YOUNG, C. – HÖRSCHELMANN, K. 2007: Identity under communism and post-communism. – In: Herrschel, Tassilo: *Global geographies of post-socialist transition: geographies, societies, policies*. London: Routledge, pp. 209-225.

Online adatforrások

EURÓPAI BIZOTTSÁG

<https://ec.europa.eu>

MISSION OPÉRATIONNELLE TRANSFRONTALIÈRE

<http://www.espaces-transfrontaliers.org>

RÉGIÓK BIZOTTSÁGA EGTC PLATFORM

<https://portal.cor.europa.eu/egtc>

XII. Függelék

1. Függelék: A határ strukturális dimenzióinak számszerűsítése

Forrás: ESPON 2013c

Dimenzió	Indikátorok	Számszerűsítés	[...]	Súlyozás
Határ politikai státusza	EU tagság/ történelmiség	Ordinális skála 4 = EU 12/15 3 = CH 2 = EU 25/27 1 = külső határ Megjegyzés: a magasabb státuszú ország számít	[...]	2
	Schengeni státusz	2 = zóna tagja 1 = nem a zóna tagja	[...]	1
Határ fizikai státusza	Geomorfológia	Ordinális skála 3 = egyéb határ 2 = hegyvidéki 1 = tengeri határ	[...]	1
Intézményi státusz: tervezési kultúra	Ugyanazon tervezési kultúra jellemző különböző területeken	Intervallum skála 0 = erős különbségek 0,1-1 1,1-2,0 2,1-3,5 = gyenge különbségek	[...]	3
Nyelvi barrier	Mennyiben vannak jelen nyelvi barrierék a térségben	Ordinális skála 3 = Azonos nyelv 2 = Hasonló nyelv 1 = Különböző nyelv	[...]	1

2. Függelék: A határon átnyúló együttműködések aktivitásának mérése

Forrás: ESPON 2013c

Dimenzió	Indikátor	Számszerűsítés	[...]
Határon átnyúló együttműködés érettsége	Interreg III részvétel	4 = Hosszú távú együttműködés, magas érettségi szint	[...]
		3 = Hosszú távú együttműködés, közepes érettségi szint	[...]
		2 = Újabb együttműködés, közepes érettségi szint	[...]
		1 = Újabb együttműködés, alacsonyabb érettségi szint	[...]
Határon átnyúló együttműködés történelmisége	Alapítás dátuma	4 = 1960-1990	[...]
		3 = 1991-2000	[...]
		2 = 2001-ma	[...]
		1 = nincs	[...]
Határon átnyúló együttműködés intézményi megalapozottsága	Állandó intézmények száma (eurorégió, városhálózat, eurodistrict, stb.)	4 = 3 vagy több intézmény	[...]
		3 = 2 intézmény	[...]
		2 = 1 intézmény	[...]
		1 = nincs	[...]
Jelenlegi aktivitás	EGTC	3 = működő EGTC	[...]
		2 = EGTC kialakítás alatt	[...]
		1 = nincs EGTC tevékenység	[...]
Határon átnyúló területfejlesztés regionális szinten	Közös eszközök	2 = igen	[...]
		1 = nem	[...]
	Közös területi tervezési dokumentumok	3 = igen, 2005 utáni	[...]
		2 = igen, 2000-2005 közötti	[...]
		1 = nem, vagy 2000-nél régebbi	[...]
Határon átnyúló közlekedési	Határt átszelő TEN-T folyosók a régióban	Szám (db)	[...]

projektek	Végrehajtott vagy előkészítés alatt álló regionális határon átnyúló projekt (elsősorban vasút)	Szám (db)	[...]
-----------	--	-----------	-------

Összefoglaló

Doktori értekezésemben a szuverén nemzetállami hatalom területiségét vizsgáltam, elsősorban az államokat egymástól elválasztó határok mentén. Dolgozatom célkitűzése annak bizonyítása volt, hogy a nemzetállamok továbbra is törekednek területi szuverenitásuk megtartására, s ez még az elmúlt évtizedekben Európa-szerte egyre inkább jelentőségüket veszteni látszó országhatárokat is újratermeli.

Dolgozatomban elsősorban a határon átnyúló helyi és regionális együttműködések oldaláról vizsgáltam a határok akadályozó szerepét, jelentőségét. Az elmúlt évtizedekben az európai integrációhoz kötődően egyre jelentősebbé váló határon átnyúló együttműködési szakpolitika a rendszerváltozás, s főként az ezredforduló után a kelet-közép-európai térségben is megjelent, új lehetőséget kínálva a 20. század határváltozásai során felbomlott térségi kapcsolatok újjászervezése számára. A határon átnyúló kezdeményezések azonban gyakran ütköznek akadályokba tevékenységeik során, melyek jelentős részben az érintett államok keretei között folytatott különböző nemzetállami politikákra vezethetők vissza. E jelenséget a dolgozatban egy olyan értelmezési keretben kívántam bemutatni, mely a nemzetállamok vesztfáliai rendszerében, az európai integrációs diskurzusban, a kelet-közép-európai térség sajátos fejlődésében és a nemzetállami (szak)politikai célok érvényesítésének eszközrendszerében egyaránt el tudja helyezni a határok, mint akadályok problémáját.

Kutatásom empirikus fejezeteit két vizsgálatra építettem, melyek különböző térségi szinteken közelítették meg a kérdést. Mindkét vizsgálat széles tematikai fókusszal készült, s információbázisukat egy-egy interjúsorozat jelentette. Az első vizsgálat nemzeti szinten elemezte a szakpolitikák központosítottságát, s ebből eredően a határok által létrehozott különbségeket, Magyarország és a szomszédos államok vonatkozásában. Ezzel szemben a második vizsgálat a szubnacionális (helyi és regionális) szinteken vizsgálódott, egy konkrét határon átnyúló térség, az Ister-Granum régió területén, a helyi társadalomnak a határon átnyúló együttműködést segítő szakpolitikához és intézményekhez fűződő percepcióin keresztül. E vizsgálatok eredményeként igen komplex és árnyalt képet sikerült alkotnom a határon átnyúló együttműködések valós jelentőségéről.

Summary

In my thesis, I investigated the territoriality of nation-state sovereignty by focusing on the borders delimiting the distinct states. The aim of this work was to prove that nation-states keep on striving for their territorial sovereignty and this reproduces state borders in Europe where they were supposed to have lost their significance in the past decades.

In my paper, I investigated the hindering role and significance of borders from the viewpoint of local and regional cross-border cooperation initiatives. Connected to European integration, the policy of cross-border cooperation gained increasing importance throughout the past decades and ultimately appeared in East Central Europe in the years of transition, especially after the millenium to offer new opportunities for the reorganisation of intraregional connections, torn apart in the wake of the border changes of the 20th century. Border crossing initiatives however often meet obstacles during their activities which usually originate from the different national policies of the countries in question. In the dissertation, I intended to present this phenomenon through such a conceptual framework which is able to embed the problem of borders as barriers in the Westphalian state system, the European integration discourse, the distinct development characteristics of the East Central European region and the toolkit of the enforcement of domestic policies as well.

The empirical chapters of my research are built on two case studies, which addresses the question on various territorial scales. Both studies were elaborated with a wide thematic range and their informational basis was built on interview series. The first study uses the national level to analyse the nationally centralised nature of sectoral policies and the resulting differences on the two sides of the border, on the example of Hungary and its neighbours. In contrast, the second study concentrates on the subnational (local and regional) levels within a concrete cross-border area, the Ister-Granum region, to reveal the perception of local people concerning cross-border cooperation policy and institutions. Based on these investigations I managed to draw up a complex and nuanced image on the real significance of cooperation initiatives above the border.

ADATLAP

a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához*

I. A doktori értekezés adatai

A szerző neve: **Pete Márton**

MTMT-azonosító: **10048001**

A doktori értekezés címe és alcíme: **A nemzetállami hatalmi terek szerepe az integrálódó Kelet-Közép-Európában**

DOI-azonosító⁴⁶: **10.15476/ELTE.2017.104**

A doktori iskola neve: **Földtudományi Doktori Iskola**

A doktori iskolán belüli doktori program neve: **Földrajz-Meteorológia**

A témavezető neve és tudományos fokozata: **Dr. habil. Bottlik Zsolt tszv. egyetemi docens**

A témavezető munkahelye: **ELTE TTK FFI Regionális Tudományi Tanszék**

II. Nyilatkozatok

1. A doktori értekezés szerzőjeként

a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom a Természettudományi kar Dékáni Hivatal Doktori, Habilitációs és Nemzetközi Ügyek Csoportjának ügyintézőjét, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.

b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;

d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követően egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.

2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy

a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek saját eredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;

b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.

3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: **2017. 06. 04.**

.....
a doktori értekezés szerzőjének aláírása

**ELTE SZMSZ SZMR 12. sz. melléklet*